

KATTEGAT-SKAGERRAK
PROJEKTET
MEDDELELSEER
nr 5 - 1984

Projektet om Kattegat-Skagerrak-regionens kulturudvikling under 1800-tallet er et tværvidenskabeligt forskningsprojekt i et samarbejde mellem universiteterne i Göteborg, Oslo, Bergen, Aarhus og Ålborg; Agder Distriktsnøgskole; museerne i Uddevalla, Kristiansand, Randers og Grenå; arkiverne i Arendal, Hjørring og Skagen; Statsarkivet i Kristiansand og Folkemusikarkivet i Bergen.

Det er projektets mål under herved at analysere ændringerne i hverdagskulturen i regionen fra begyndelsen af århundredet til slutningen. Dette arbejde foregår i en række arbejdsgrupper, der hver især tager sig af 1) den økonomiske udvikling, 2) fiskeriets ændringer, 3) kommunikationsforhold, 4) migration, 5) vækkelsel og foreningsdannelser og 6) mødet mellem borgerkultur og almuekultur.

Projektets sekretariat findes på Aalborg Universitetscenter og adres-
sen er:

Kattegat-Skagerrak-projektet
AUC
Postbox 159
DK-9100 Aalborg
(tf. (08) 15 91 11, lokal 178 (kl. 09-12)
sekretær: Barbro Johansen

AUC
Postbox 159
DK-9100 A

卷之三

Kattegat-Skagerrak-regionens
kulturudvikling
i 1800-tallet

KULTURMÖTET MELLAN BADGÄSTER OCH FASTBOENDE

Redaktion för serien: Hans Try, Anders Gustavsson
og Poul Holm

Aalborg 1984

FÖRORD

I detta nummer fortsätter vi linjen från Meddelelser nr 3, 1983. Det handlar alltså ännu en gång om kulturmötet mellan badgäster och fastboende längs Skagerraks och Kattegatts kuster. Ett historiskt överblickande bidrag skildrar kulturmötets utveckling i Nordjylland (Vendsyssel). Två etnologiska studier skildrar kustsamhällen i Danmark (Anholt) och Sverige (Bohuslän); jämför härmed den förut tryckta rapporten från Norge (Lyngør). Avslutningsvis presenteras några konst- och litteraturvetenskapliga studier, som visar hur kulturmötet satt spår i 1800-talets och det tidiga 1900-talets kulturella offentlighet.

Tryckt med bidrag från Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet (HSFR)
og
Tuborgfonden

Liksom förra gången är det fråga om punktnedslag i en långvarig historisk utveckling som omfattar flera olika miljötyper och nationella särdrag. Inte desto mindre är det möjligt att skönja vissa genomgående tendenser och stadier i utvecklingsprocessen.

Den inleds omkring år 1800 i norra Bohuslän och expanderar under århundradets första hälft i större kustsamhällen som Strömstad, Uddevalla/Gustafsberg och Marstrand, där de traditionella kustnäringarna befann sig i kris, samtidigt som natur och klimat anslags lämpliga för upprättande av badanstalter med därtill höranade medicinering för välbärgade ståndspersoner med diverse krämpor (jfr Stackell 1974, 1975). Under senare delen av 1800-talet sprids badkulturen också till mindre kustsamhällen på den svenska västkusten (Lysekil, Grebbestad etc.), till trakten omkring Oslofjord (Sandefjord, Åsgårdstrand, Hankø) samt Nordjylland (Blokhus, Skagen). Den medicinska motiveringen för överklassens badresor byts under denna tid gradvis ut mot allmänna rekreationssympunkter: badgästen förvandlas från patient till turist. Vid århundradets slut medför detta att de gamla, medicinskt inriktade badanstalterna försätts i konkurrens med nya hotell och pensionat. Det börjar också bli vanligt att badgäster hyr in sig privat hos kustbor bosatta i närheten av de äldre badorterna. Först på 1900-talet när badortslivet fram också till andra och mer svårtillgängliga kustmiljöer som t.ex. Lyngør, Anholt eller öarna i den bohus-

Distribueres af: Kattegat-Skagerrak-projektet
Aalborg Universitetscenter
Postbox 159
DK-9100 Aalborg
(tlf. 08-159111, lok. 178, kl.09-12)

länska skärgården. Ånnu senare, speciellt efter andra världskriget, förvandlas större delen av kusten till ett fritidssområde, där marken och bebyggelsen till väsentlig del kontrolleras av sommargästerna och inte av de ursprungliga kustborna. Turistindustrin blir ett dominerande inslag i kustens näringssliv.

Sverige gick alltså i spetsen för denna utveckling under 1800-talet, men under 1900-talet är det snarast Danmark som tagit ledningen (jfr Poul Holms uppsats). Särskilt har den nordjylländska kustremsan härstamt exploderats av fritidsindustrin, ett faktum som bl.a. sammanknäpper med närheten till Tyskland och de förbättrade kommunikationerna, som möjliggör årliga turistinvisioner av såvä skandinaviskt som tyskar. Också i Bohuslän har utvecklingen gått mycket långt i riktnings mot total dominans för badkulturen, medan näremot Sydnorge – bortsett från området kring Oslofjord – ännu bevarar många drag av traditionell kustkultur. Den sydnorska kustremsans undantagsställning tycks inte bara bero på dess relativ isolering från storstadskulturen utan också på att de traditionella kustnäringarna – sjöfart, fiske och kusthandel – där haft gynnsammare villkor än i resten av Skagerack-Kattegatt-området.

Badgästernas och kustborrs uppfattning om varann har ändrat sig i takt med den allmänna mentalitetsförändring som utvecklingen medfört. För badgästen framstod kustbon från början ofta som en pittoresk och heroisk men i grunden primitiv vilde i ett kargt och ogästvänligt landskap. I konsten och romanlitteraturen – t.ex. i Flygare-Carléns tidiga böcker – skildras han gärna som smugglare och vrakplundrare med en fornordisk vikingssinnelag. Efterhand som kultur och kustkultur kom närmare varann, blev uppfattningen om kustboms liv mindre romantisk. Man intresserade sig nu för fiskares och skutskeppares vardagsliv, deras redskap, heminredning, folktro och religiösa sedvänjor. Också detta etnologiska synsätt – som bl.a. kommer till uttryck hos Skagenmålarna på 1880-talet – kunde dock lätt förvandlas till nationalromantisk schablon, särskilt som man nu med förkärlek uppehöll sig vid kustboms heroiska kamp mot elementens raseri och oförstående myndigheters trakassier. Först på 1900-talet har ett aromantiskt synsätt brutit igenom hos badgästerna: kustborna framstår nu gärna som surmunla religiösa fanatiker eller som knipsluga och ekonomiskt närliga krumelurer,

ivriga att utnyttja badgästen till egen fördel (jfr det av Thorbjörn Holmgren insamlade skämttidningsmaterialiet i Meddelelser nr 3). Det behöver dock knappast påpekas, att även sådana synsätt lätt blir schablonartade. Detsamma kan sägas om de skildringar av hurtfriska, erotiskt vitala och solbrända skärgårdsböror som förekommer t.ex. i Evert Taubes visor.

Kustboms uppfattning om badgästen är för äldre tid betydligt mer vanstig att komma åt, eftersom den sällan satt direkta spår i bevarade skrifter eller bildframställningar. En viss vägleddning kan man dock få av de badortsskildringar som förekommer i 1800-talslitteraturen. Från 1900-talet flödar materialetrikare i form av folkmänsforskarnas uppdeckningar och inte minst genom det intervjumaterial som insamlats av forskare som Anders Gustavsson, Nini Fritzner och Kerstin Gunnemark. Under äldre tid tycks den typiske badgästen ha uppträtt som en förnäm och ganska bortsämd herr eller dam med många smäkrämpor och extremt dålig förmåga att anpassa sig till kustboms kärva verklighet (jfr Flygare-Carléns badortssatirer). Längre fram uppfattas badgästen som mer robust och verklighetsanpassad men samtidigt ofta som en vräkig festrisse eller som hänsynslös exploater av kustsamhällets resurser. Särskilt bland religiösa kustbor har badgästernas erotisk och klädsel ofta väckt anstöt. Först i relativt modern tid har man dock bland kustborna upphört med att uppfatta badgästen som en socialt högre stående person. Synvinkeln har rimligtvis hela tiden i hög grad varit beroende av om kustbon själv haft ekonomiskt intresse av badgästernas sommarbesök.

Badgästernas schablonbilder av kustbefolkningen har förmöldigen hindrat dem från att upptäcka vissa sidor av kustlivet, t.ex. den lokalt förankrade borgarkultur, som redan i början av 1800-talet fanns i kuststäderna och under 1900-talet givit upphov till en rätt betydande industri vid sidan av turistnäringen. Något av detta framskyntar i Emilie Flygare-Carléns senare verk som Ett köpmanshus i skärgården (1859) och ännu mer i Alexander Kiellands roman Garmán & Worse (1880). Men båda verken är typiskt nog skrivna av författare som själva kom från köpmanna-familjer,

bosattा i kuststädér (Strömstad respektive Stavanger). Vanliga badgäster har inte sett dessa patriciska kustmiljöer utan haft en tendens att uppfatta kusten som uteslutande befolkad av pittoreska underklasspersoner – fiskare, småbönder, smugglare och baderskor.

På motsvarande sätt har kustbornas traditionsbeständna uppfattning av badgästerna säkerligen hindrat dem från att observera det inslag av statusjakt och socialt komedispel som utan tvivel ingick i badortskulturen. Som badortssatirerna visar, var många av 1800-talets badgäster varken så sjuka, så förnäma eller så förmögna som de försökte göra gällande inför varann. Under 1900-talet blev det vanligare, att också den lägre medelklassen firade badortssemester (jfr Gunnmarks uppsats). Men ur kustbefolknings synvinkel framstod badkulturen fortfarande i huvudsak som ett genuint överklassfenomen. De eleganta vittklädda damerna från Skagen har därför också i den folkliga kulturen kunnat representera badgästlivet – liksom Wilhelmssons fiskargubbar i borgerligt badgästmedvetande kommit att representera den boslänska kustkulturen (jfr Lars Stackells avslutande artikel).

Exakt hur verkligheten var beskaffad vet vi inte ännu. Genom att granska drömbilderna och satirerna i deras socialhistoriska kontext kan vi dock börja ana vad kustbon och badgästen tänkte om varann, när de möttes på stranden i sommarskymningen.

Lars Lönnroth

FÖRORD

s. 3

INNEHÅLL

s. 7

Poul Halm:

KULTURMØDE VED KYSTEN, 1860 – 1914

s. 9

Poul Halm og Grethe Carlslund Petersen:

KUNSTNERE, BADEGÄSTER OG JYDER: TO BILLEDSERIER

s. 35

Bjarne Flou:

ANHOLT: DET TABTE PARADIS OG DEN NY VERDENSDØREN

s. 55

Kerstin Gunnemark:

BÄDGÄSTLIVETS FÖRÄNDRING OCH KULTURMÖTET MELLAN BADGÄSTER

s. 75

Lars Lönnroth:

EMILIE FLYGARE-CARLENS VÄSTKUSTROMANER SOM LÄSNING FOR

s. 101

1800-TALET S BÄDORTSPUBLIK, fortsett.

Yvonne Leffler:

ETT PAR NOTISER OM "ROSEN PÅ TISTELÖN"

Gunnar D. Hansson:

"JESUS CHRIST, HERE IS A MAN LEFT ON BOARD!"

Lars Stackell:

TRE KUSTLANDSKAPSbilder – EN KORT STUDIE AV NAGRA DANSKA,

NORSKA OCH SVENNSKA MÄLNINGAR FRÅN 1800TALET S ENARE DEL

s. 133

I årene ca. 1890 frem til 1. verdenskrig modtog Vendssyssel den første store bølge af badegæster. Disse mennesker udgjorde den magtmæssige og kulturelle elite i det danske samfund, og de mødte som ferierende en ganske anden kultur, som næppe nogen af dem forstod, som de fleste var fascinerede af, og som nogle enkelte kom til at påvirke ganske kraftigt. I denne artikel vil jeg søge at opspore, hvilken opfattelse dette borgerskab dannede sig om kystboerne og at antyde noget om, hvilke konsekvenser denne opfattelse havde for kystlivet. Jeg vil belyse dette kulturnøde især gennem den rejseliteratur, som blev publiceret i så rigt mål i anden halvdel af det 19. århundrede. Vel at mærke anvender jeg ikke denne litteratur med den hensigt at belyse, hvorledes kystboernes mentalitet virkelig var – dertil må vi bruge deres egne ytringer som f. eks. erindringer – men for at forstå borgerskabets opdagelse af og forestillingsverden om kystlivet.

I. OPDAGELSEN

1. Den fjerne statsmagt

Siden middelalderen er Vendssyssel blevet opfattet som en af de "mørkeste" afkroge af Danmark – et sted, hvor ørigheden sjældent kom ud, og hvor oplysningen var lav. Statens militære hensyn) oplevedes dog næppe af landssdelens beboere som nogen ulykke. Afstanden til hovedstaden betød ganske vist, at lokale godsejere havde mere fri spil, og enkelte blev notoriske i deres brud på selv datidens opfattelse af retreglerne. Vilkårligheden var prisen nogle steder for afstanden til staten, især gjaldt det på de store godser på fed jord, men der var også forholdsvis svagt kontrollerede fattige – lokalsamfund, nemlig på strækninger af uvejsom og

utillokende jord. Statens lokale repræsentanter havde et stort opland, og selv en nidskær politimester i Sæby ville have svært ved at dække skovene ved Dronninglund og kyst- egnene ved Vesterhavet.

Endnu i 1700-tallet var Vendsyssel langt borte. I visitats- bøgerne klagedes der over, at egenen fik uduelige præster, og at befolkningen trivedes i sin vankundighed. Men selv om egenen for ørighed måtte opfattes som ureguleret eller "vild", må vi huske, at de lokale beboere sammen med strand- fogeder og godsejere oprettholdt en egenregulering af for- holdene. Det ofte omtalte strandtyveri var i virkeligheden reguleret ved lodder til bjergerne, som sikrede, at også kronen gennem strandfogeden fik sine indtægter. Smuggling og andre uregelmæssigheder forekom, meninden for lokal- samfundets egne normer for rimelig opførsel. Først den stigende forarmelse i begyndelsen af 1800-tallet, som medførte, at nogle blev drevet til røverbandevirksomhed, viste, at der var grænser for det lokale samfunds egne evner til politifunktioner.

Den nationale stats samling af landet kan med rimelighed udlæses af graden af detaljeret kundskab om egnene og initiativer over for lokalsamfundene. I 1820erne søgte især Landhusholdningsselskabet at fremme den økonomske aktivitet, og på denne baggrund gav Gustav Begtrup en omfattende agrarøkonomisk vurdering af Vendsyssel, medens amtmand Brinch-Seidelin udformede en fremragende amtsbe- skrivelse. Staten havde imidlertid intet lokalt embeds- apparat at virke igennem, og konkrete resultater af de mange driftige forslag var det småt med. Først i 1840erne iværksattes en effektiv udryddelse af bandevæsenet, der var så karakteristisk for de "glemte" egne af landet (Ludvigsen 1982). Så sent som i 1859-60 udsendtes en københavnsk teaterdirektør for at finde forslag til fiskeriernes op- hjælpning; han gjorde et samvittighedsfuldt arbejde, men var dog nok rigeligt fjernet fra fiskernes dagligdag. Statens markanteste betydning i dagliglivet var måske kongens besøg, der fandt sted engang eller to i en generation; præstens anseelse højnedes, når han kunne fortælle om sit kongelige håndtryk (jf. erindringer som Højendahl 1939-40).

2. De første rejsende

Hvis ørighedens interesse var behersket, steg til gengæld kunstneres og folkekundesammlernes interesse. Ti år før tiår steg antallet af rejseskitser, og flere og flere prominente personligheder gæstede landsdelen, om ikke for andet så for at besøge landets nordligste punkt, hvorom Martinus Rørbyes akvareller i 1830erne og 40erne vidnede om et sær- eget folkeliv.

Fra ca. 1760 til 1820 fremkom en række købstads- og egn- beskrivelser (bl. a. også om Skagen, Sæby, Læsø), udarbejdet af lokale myndighedsrepræsentanter, som udvoldede en anti- kvarisk og næringsfremmende interesse. Ønsker fremsatte underdanigst til enevoldskongen, og oftest med ringe resultat. Det blev rejsekildringerne, der blev bredere laqs første egentlige møde med et andet Danmark end købstadslivet og herresæderne. I 1824 noterede Niels Blicher, at "Vendsyssel er et bedre Stykke Land end man i alminde- lighed ved." (Blicher 1824)

Dog hæftede han sig ved de elendige veje, at der kun var tre landevejskroer mellem Nørresundby og Hjørring, og at røvere bevæbnet med høtyve og økser lå på lur midtvejs.

St. St. Blicher blev med sin "Vestlig Profil af den cimbriske Halvæ" om en fodtur op gennem Jylland i 1838 den første, der udnyttede rejsebeskrivelsen til at mane til national vækkelse og kalde til flittig opdyrkning af landet. Han bemærkede vendelboens dybe mistænksomhed mod den fremmede af højere stand og tilskrev den hans få og dårlige erfari- ger med ørvigheden. Han fandt dog også, at cimbrerborgs og Clementsfejdens karle måtte kunne bruges til Danmarks for- svar mod syd (bogen udkom 1844). Blicher fik også en stærk følelse af nordisk broderånd, da han stod på spidsen af Grenen. Det var Blachers mission at hæve vendelboens an- seelse, og det er typisk, at han må henvisse til den stri- bare fortid, når han nærmest undskyldende søger at forklare årsagen til de fordomme om vendelboens tillukkethed og utroværdighed, som samtidens nærede.

Blicher gik ad vestvejen op i Vendsyssel, mens T. A. Becher i 1843 (trykt 1851) gik ad østkysten, hvor der fandtes en frødigere jord og større byer. Også for ham stod Vendsyssel som vild natur med skarpe jorder, øde heder og overdrov og piskende flyvesand. Han søgte de smukke dale, den svale skov og den venlige lille by og fandt dem ved Dronninglund og i Sæby. Han var en anden type rejseende, som i modsætning til Blichers dyrkelse af det "folkelige", "selvberoende" søgte det "civiliserede", "kultiverede". Denne modsætning udspilles ofte i rejseliteraturen, hyppigt som en modstilling af vest - og øst - Vendsyssel. Modsætningen skabtes af den vestrejsendes fokusering på den åbne strand og friske vind og den østrejsendes fokusering på købstadslivet, rejseophold på købmandsgårde og landsteder eller i byens gæstgiverier.

I Skagen mødtes de to rejseveje, men de fleste kom ad østvejen og blev slæbt af forundring over det pludselige jordbundsskift, den sære købstad med en befolkning af helårsfiskere og måske især af den udmatrende befordring med den elendige agepost (Kruse 1854, Bojesen 1856). De færreste af disse rejsende fandt dog noget tiltalende ved Skagens særpræg. Bygningen af det nye fyrtårn til Skagen 1856 assisteredes af københavneren Julius Tholle, hvis breve til forældrene viser, at hans omgangskreds var den fåtalige embedsætstand. Dog fandt han, at

"... her er dog en heel Deel mærkværdigt alligevel ... tænk dig en stor stærk Mand med et rigtigt brunt Ansigt og et Par uadskillelige Støvler, der naar til midt paa Laaret, Sydvest paa Hovedet, et Pibeboved ... i den ene Mundvug og en Skraae indenfor den modsatte Kind. Jeg skal ikke rigtig kunde sige hvad der er det vigtigste, enten Kridtpibestumpen eller de lange Støvier, dog troer jeg bestemt at de ere fødte med begge Deler." (Tholle 1856, 126)

I 1859 foretog H. C. Andersen sin store Jyllandstrejse, og B. S. Ingemann forventede, at han nu ville give et nyt billede af landsdelen, set med andre øjne end Blichers (Gaaster 1955-56, 28). På vejen indlogeredes han hos godsejere og embedsstand, men nåede dog at se Løkken og Rubjerg Knude to gange og opholde sig en dag i Skagen på egen hånd. Andersen så, hvad allerede Rørbye havde gjort før ham, at Skagen

rummede uannede muligheder for en maler og opfordrede til at tage derop. Hans to fortællinger, der blev produktet af denne del af rejsen, er glimrende så, og selv om novellernes idéindhold er af en filosofisk karakter, som ligger langt fra staffagen, havde de, som en samtidig anmelder skrev "en forøget Tiltrækningskraft" ved at foregå i "de vilde og øde egne af Jylland, Vesterhavets Kyster og Klitterne ved Skagen" (Jørgensen 1969, 135). Selv om han udnyttede skibsforlis og mord som dramatisk kolorit, beskrev Andersen dog hverken i "En Historie fra Klitterne" eller "Bispen paa Børglum og hans Frænde" kystlivet som romantisk. I den førstnævnte fortælling modstilles hovedpersonens tiltænkte rigt liv i Spanien med det fattige og horisontindsnævrende lod, der blev ham til del i klitterne, efter at han var farlist i Skagen som barn:

"Der var mange Strænge spændte i det Byst, de kunde have klingen ud i Verden, var han blevet stillet andetsteds, end i Fiskerhuset ved Vesterhavet."

Andersen så kystlivets koloristiske muligheder, men han fandt bestemt ikke dette liv dragende, naturen var for barsk (han led af forkølelse under hele denne del af turen i august måned), og han fandt menneskene fattige og utiltalende. Han troede bestemt på, at fremskridtet snart ville gøre sit indtag og rense en uordenlig by som Skagen:

"Udholdenheden vil dæmpe Sandflugten, Plantagens unge Dryader hvisker om kommende Skov og Krat, Kornmark og Enge. Byens Huse skulde da stille sig i Række, med smaa Haver foran hvert, der kommer Gader og Stræder ud til aaben god Landevei, der fører til Frederikshavn, Endepunktet for Jyllands Jernbane ned til Fastlandet; Frederikshavn er Havnen med Dampsksibne, som i faa Timer knytte Bro mellem Norge, Sverring og Danmark; og den Tid vil komme! Fyrtårnet paa Skagen, som nu staar i sit første Virksomheds Åar, vil ikke være gammelt, naar det opnaaes; vor Tid virker med Aandens Magt, byder over Materien, idet denne troer at herske og være Nutidens Herre." (Andersen 1860)

3. Goldschmidts opdagelse

En ny dimension i opfattelsen af Vendsyssel – baseret på et bredere kendskab – vandt frem i 1860erne, bedst udtrykt i Goldschmidts rejsebog fra Thy og vestkysten af Vendsyssel fra 1865. Før han drog ud, havde han at have delt de gamle fordomme:

"Fra min Barndom havde Ordnet "Vendsyssel", "Vendelbo", en ejendommelig, fast mystisk Klang for mig. Jeg kan ikke nøjagtig angive hvorfor, men rimeligtvis er det kommet af, at jeg hørte Vendelboerne omtale som et hardt, stridbart, oprørsk Folk, hvis Knive sad løse i Skederne, og som varne blevne voldsomt kuede, skjønt ufuldstændig ... De levede i et vildt, trist, ufrugtbart Land, vadede somme Steder i Sand til midt paa Livet, besøgte kun ugjerne eller af Folk, som kunde driske mægtige Thevandsknægte." (Goldschmidt 1865, 9)

Det var altså en nyhed for Goldschmidt, da han i 1865 via dampbåden fra København til Aalborg kom til den vendsysselske vestkyst og opdagede, at egen havde et varieret næringsliv og en selvbevidst befolkning med et stærkt handstalent. Hans ophold varede flere uger, fulgt op af endnu et besøg senere. Han gav et charmerende billede af ganske almindelige danskere, ikke svære at forstå og med en stærk prængementalitet. Samtidig gav han klare beskrivelser af den varierede natur. Goldschmidt havde så at sige gjort en "mageløs opdagelse" – ikke blot for sig selv, men for hele det københavnske borgerskab ved som den første at beskrive kystlivet nogenlunde nøgternt. Hans rejseberetninger kom straks frem i Illustreret Tidende og i bogform. Lige som den jyske hede i disse år skulle opdyrktes, havde der vist sig muligheder i det nordenfjordske – måske ikke ligefrem i indvindingen af nye landbrugsområder, men i hvert fald psykologisk i erkendelsen af et nyt og tiltalende stykke Danmark.

Goldschmidt var som liberalt sindet stærkt interesseret i alle muligheder for næringslivets fremme. Han omtaler potentialet i tørvegravning i Store Vildmose, men måtte dog beklage, den lå så langt fra København (salg til Aalborg og Hjørring tænkte han ikke på). Helt enestående muligheder

så han imidlertid i udviklingen af badelivet ved Blokhus. Efter 1864 havde kongeriget kun vesterhavsbadeanstalter på Fanø tilbage, men Goldschmidt så, at Blokhus-stranden havde samme muligheder – og så var transporten med damper fra København og rejsevogn fra Ålborg betydelig hurtigere; en lille ferie fra torsdag til søndag ved Blokhus var nu mulig for københavnere. Goldschmidt foreslog kroholderen at indrette et par værelser til badegæster og at opstille en "bademaskine" (et omklædningsrum på hjul til at køre ud i havstokken).

Direkte resultater af hans rejsebog kan næppe påvises, kroholderen i Blokhus måtte kort efter sælge, og det blev en anden, der ellevne år senere i 1876 opførte et badehotel (Højbjerg 1969). Endnu var de københavnske badegæster også først så småt ved at indtage strandene i Nordsjælland, og det store ryk-ind kom først i 90erne. Men Goldschmidt var klar over betydningen af sin opdagelse, og i hans skrift samledes en række temae, som vi kan spore overalt i det 19. århundredes rejseliteratur.

Goldschmidts vurdering af Blokhus-miljøet er vakkende. På den ene side har han liberalists interesse for "iværksætteren", som han finder i skudehandler Klitgaard, og for handelsmand som den lokale smed; fiskerne har han kun medsyn for og ser ingen fremtid for deres erhverv. På den anden side har han journalists øje for "romantisk kærlighed" og "lokalfarve", som han selv medgiver. Hans rejsebeskrivelse er således ofte rammede ved sin konkrete fremstilling af personer og miljøer – men til tider distancerende ved sin indlægning af det villet pittoreske. Når han er bedst – i den nutidige læzers øjne – fortsætter han den tidlige rejseliteratur (Blicher), der søgte at udbrede den nye driftige tidsånd til hele landet; når han er værst – ulæselig – peger han frem mod den senere turisme, der iscenesatte eller konstruerede – et billede af enkystkultur, der var spændende og dragende. Men det blev ikke Goldschmidt, der så fiskernes egnethed til dette formål.

4. Et "vildt" eller "ædelt" folk

Netop i 1850erne og 60erne udkom bindene af Traps topografiske Danmarks-beskrivelse. Derved fik de rejsende et solide kendskab, inden de rejste ud, et grundlag af lokal historie og statistik. I den samme bevægelse kom Illustreret Tidende fra 1859 med en ugentlig beskrivelse af en plæt på Danmarks-kortet, og turistguides blev udarbejdet med rejse-ruter og køreplaner for jernbanen (vigtigst Grove 1871). Behovet for en sammenhængende tolkning af livsmåden hos de folk, som de rejsende mødte, steg. Som det er kendt fra oversøiske opdagelsesrejser og fra skildringer af europæiske udkantsområder synes der også i de nordjyske rejsebeskrivelser at kunne spores en dualisme mellem den "ædle" og den "vilde" tolkning af de indfødte, en evoluti-nistisk og en kulturkritisk grundopfattelse ved mødet med den fremmede kultur.

I 1862 vækte det stor opsigt, da præsten J. J. F. Friis fra Horne og Asdal i nordvest-Vendsyssel udgav fortællingen "Pengeskrinet" med motiv fra en folkelig fortælling om et strandrøveri og mord i 1700-tallet. Friis var kommet til egenen tre år før efter at have virket som lærer ved Nakskov borgerlige Realskole, og han kom snart i strid med sogne-foged og strandfogeder om bjergningsretten. Bogen udsendtes med et forord til justitsminister A. L. Casse, som opfordredes til at ænde strandingslovene, som ifl. Friis gav skip-pere og kystboere mulighed for assurancesvig, hvilket "har den sorgeligt Indflydelse paa Kystens i mange Henseender brave Befolkning."

Goldschmidt læste uden tvivl fortællingen, og han besøgte i 1865 Friis i Horne. Tre år senere beskrev han i den lange novelle "Ekkoet" det Blokhus-miljø, han havde oplevet på rejsen, og indlagde som komplicerende og eksotiske momenter i en kærlighedsfortælling et dobbelt strandrøveri, som hen-satte personerne i voldsomme moralske skrupler og konflikt med øvrigheden. Fortællingens komposition var dog dårligere end Friis', og den har næppe haft samme direkte virkning. I og for sig mod bedre vidende og måske også mod forfatternes hensigt styrkede fortællingerne de traditionelle antagelser

om kystfolketets uregnerlighed og lovłøshed.

På samme tid fremkom dog en radikal modforestilling om kystboerne. L. Both skrev således i sin "Natur og Folkeliv i Jylland. Reiseskizzier" i 1862:

"Ved at Holberg, for henvendt halvandethundrede Aar siden, i sin "Peder Paars" sagde om Anholterne: "... hver lever christelig og nærer sig af Vrag" har det holdt sig i Folkemeningen, at Beboerne af de jydske Kyststrækninger, hvor der hyppigt forefalder Strandinger, glæde sig ved et Skibbrud, som en ønsket Lejlighed til at gjøre rigt Bytte. Hvor høilige farsynder man sig ikke mod de flinkle, kjække, menneskekjærlige Skagboere ved at troe det om dem! Man skulle blot se, hvorledes de, naar der under en rasende Storm fra det oprørte Hav vises Nødtegn eller høres Raab, rask, uden Betænkning og med fast Beslutning at vove Livet for de Ulykkelige Frelse, ille fra Kone og Børn, kaste sig i deres skræbelige Fartøj og med Anspændelse af alle deres Kræfter trodze de vilde Bølger." (Both 1862, 24)

En lignende "æresopprejsning" blev der givet udtryk for af mange på denne tid, f. eks. af ritmester Wilh. Sommer, som i 1864 – under Sønderjyllandskrigen – skammede sig over at kende Rhinen, men ikke Silkeborg; hans begejstring for de brave redningsmænd ved Vesterhavet, som han mødte under en kort udflugt, og hans beklagelse af deres skammeligt lave løn skulle fra nu af høres ofte. (Sommer 1929, 508-13)

Denne modforestilling blev snart til en ren heroisering af fiskerne og redningsfolkene. Traditionelt "oppagedes" Skagen i 1871 af Drachmann, hvorefter en stigende strøm af malede og digtere søgte mod lyset og de ufordærvede naturmennesker på Grenen, med Drachmanns ord, den

"haardt prøvede, haardt kæmpende, beskede og nøjsomme Slægt af store Børn." (cit. i Madsen 1929, 24)

Drachmann kom som halvvejs flygtning til Skagen, efter sin flirt med de socialistiske ideer, og endnu med kvalme over indelukket småborgerlighed:

"Man kommer som Flygtning, der blot vil aande frit – og aande fri, det kan man i Skagen... Som om disse uendelige, øde, fygende sandmiler, denne ørn i al sin vejløse, træløse, græsløse trøsteløshed kunne indbefattes i det smilende, det kløvermarkprydede, det bøgeskov-

dekorerte Begreb Danmark.... Man føler dog Glæden ved at vende tilbage til dette Sted med Mennesker med Klippnaturen..." (Drachmann 1874)

Indledningsdigtet i hans skuespil "Strandbyfolk" fra 1883 opført på det Kongelige Teater, udtrykker i få ord myten om fiskerne/redningsfolkene:

"Lad os saa sætte en Trumf i Bord
og tale ved Krusset de store Ord.
Helté det er som for Livet ror,
om Døden er aldrig saa sikker."

I 70erne og 80erne, før den store turiststrøm, skabte malere som Michael Anchær, Carl Locher og P. S. Krøyer m. fl. billeder, som gav et overbevisende udtryk for det simple og heroiske liv på Skagen. Da M. Anchers "Vil han klare Pynten" blev udstillet på Forårsudstillingen 1880 i København, vakte det begejstring, og gennembruddet var klart, da maleriet blev optaget i Kongens samling (Madsen 1929, 25-6).

Den videre historie er velkendt. I modsætning til de forstillinger om Bohusläns dystre dramatik, som kan udlæses af Emilie Flygare-Carléns romaner (Lönnroth 1983), fik den danske vestkyst, og frem for alt Skagen en glorios nimbus. Ved turiststrømmens begyndelse skulle det bedre borgerskab bese heltene i Skagen. Denne romantiske bølge passede godt til den anti-naturalistiske, nyidealistske strømning, der vandt frem i kulturlivet i Danmark mod slutningen af århundredet, jf. Carl Lochers udtalelse om

"uden Understrøm af Romantik, som Sømaleriet maa og skal have, som efter al Sandsynlighed al Kunst skal have, og som Naturalismen forsøgte at skubbe til Side..." (Madsen 1929, 12)

Denne mentale indstilling personificerede ikke mindst Carl Locher selv i kunstnermiljøet i 90erne, som vi skal se nedenfor, og det er vigtigt at huske på dette syn på kystlivet, når vi studerer badegæsterne møde med kysten. Og vi forstår den symboliske betydning af, at kongeparret valgte at få bygget deres sommervilla, "Klitgården", netop på Skagen. Grenen blev et guldkronet sommersted, og beboerne blev etnografiske studieobjekter. Nogle blev betalte modeler, men andre vendte ryggen til virakken og fiskede.

5. Den "mørke og den "lyse" kyst

Der gik kun et enkelt skår i dette billede, som ellers holdt sig så godt op i vort århundrede. I 1893 holdt den indremissionske præst Moe i Harboøre en dommende prædiken over vanhelige fiskere, der havde mistet livet ved kæntring. Prædikenen blev refereret i Politiken og vakte voldsom opsigts. Pludselig erkendtes det, at disse stovte og simple fiskere havde et eget åndeligt røre, hvis brod så tydeligt også ville ramme sommergæsterne. Avisernes protester mod Moe havde uden tvivl baggrund i en forbøffelse over den hårdhed og umenneskelighed, de mente at finde i Moes ord, men mange må også have forstået kritikken mod summerlivet i prædikenen mod driftskældighed og syndefuld levned. Skulle den ny fundne kystidyl ødelægges af moralisterne? De gnidninger, som forekom, er desværre endnu undersøgte, og vi må nøjes med at høre de mislyde, som af og til kom frem i datidens turistpropaganda. I 1900 lokkedes badegæster til Løkken med disse ord i Illustreret Tidende:

"Man befinder sig nemlig saa trygt og godt paa dette glemt og sjældne Sted. Sjældne - ja! En vestjysk Klitby med 1500 Mennesker og ca. 300 Huse uden noget som helst Missionsvæsen, Møder, Strid og Splid og fanatiske Præster, der ellers hjemsøge Fiskerbyerne Kysten rundt!" (Thomsen 1900, 678)

Skagen fik allerede i 1884 en kraftig missionsk vækkelse, og næppe noget sted udviklede der sig så kraftigt som dertø kulturer: de lokales gruppe omkring kirken og havnen, og gruppen af tilflyttende kunstnere, handlende, sommergæster og enkelte fiskerfamilier, som havde den nære kontakt til kunstnere og ofte fik indtægter ved at posere for maleriet eller - senere - kameraet. Michael og Anna Anchér malede begge vækkelsesmøder, og Annas billede synes at vise en indlevelse og forståelse af de deltagende kvinder. Men nogens kontakt mellem de to grupper kom det ikke til. Fiskerne avisere i deres erindringer, at det nogensinde kom til en nær forståelse:

"Min bedstefar sagde engang: "Dem fra fra Østerby / ved Brøndums Hotel i Skagen/", det er dem næ sydvest, der lar sig mål (male), men vi / fra Kappelborg / er dem, der fisker bæst." Man vidste, hvem man var, hvor man hørte til, og hvem man foretrak." (Bruun-Jensen 1983, 87)

Sådan var de lokale modtænninger på det stille plan, men missionsfolkene har nok følt en større modvilje mod det fremmede miljø (jf. pastor Chr. Houkjærers erindringer 1968).• Holger Drachmann gav modtæningsforholdet til de missionske ord i sit digt ved fiskeren og modellen Lars Kruses begravelse i 1894 (først trykt i 1972):

"..."

Selv var han ej for de mange Ord –
det har han svaret forskellige
som Grund for, at ikke just han kom ombord
i Skuden hos Skagens Hellige.

De fik ikke kusket Lars Kruses Forstand
og ikke knægtet den stærke.
Det synger vi ud her på Skagens Strand
som den døde Hædersmands Mærke.

Thi slojt står det til i vort gamle Land –
det mener endog forskellige,
i rørt Vand sejler en klar Forstand,
men i dødvande fisker de Hellige."
(To verdener mødes 1972, 26)

II. ISCENESÆTTELSEN

Drachmann og skagensmalerne fuldførte den opdagelse af landet nord for Limfjorden, som Blicher, Andersen og Goldschmidt begyndte. Med de beskrivelser af landet, som de havde fremlagt, var de brikker lagt frem, som skulle indgå i det syn på kysten, som sommergæsterne dannede sig. Jeg vil argumentere for, at det fantasibilledet om kystlivet, som var fremmanet i rejsekildringer og malerier, afgørende bestemte den måde, hvorpå ferielivet udfoldede sig. Sommergæsterne levede et liv ved kysten, som næppe kan forstås, hvis vi ikke opfatter det som et spil, hvor deres fantasi tildelte dem selv og kystboerne bestemte roller.

6. Skagen

De stærkeste kontraster opstod naturligvis i Skagen. Allerede samtiden havde blik for det kunstige billede af den heroiske skagbo (jf. den satiriske billedserie nedenfor), og ingen har mere skarpt udleveret sommerlivet end Mylius Erichsen, der som sommergæst, opdagelsesrejsende i Grønland og trænet skribent havde de bedste forudsætninger. Måske var hans udlevering for nadeløs, siden den synes overset i senere publikationer om Skagen:

"Ingen hjemlig Turist er vel rejst, naar han ikke har været på Skagen og set Brøndums Spisesal og set Ancher male Fiskere ved Sønderstranden.
Den Fremmede, som første Gang gæster Skagen og forventningsfuld træder ind i Brøndums Spisesal er til at begynde med stærkt optaget af Maleriene, som fylder alle Vægfejter, den morsomme Portrætfrise under Loftet, de Bindesbøllske Ornamenteer, som er sat op i brede, raske Streg – alt er saa uvant, saa lidet hotelagtigt, man mærker straks, at her holder de døjre Kunstnere til. Man sætter sig ved den nederste Bordende og begynder paa Dinéren. Den sædvanlige stive Table-d'hôte-Stilhed hersker ved Bordet, akkurat som paa Badehotel-lerne ved Sundet. Ingen fri Tale, ingen aandfuld Diskussion eller Kæk Snakken-løs om Kunst og "Retninger", ingen smittende Latter. . .
Mellem Retterne kigger man op ad Bordet – og skuffes!
Lutter Kontorhæfer og Generaldirektører og andre Rangs-personer! Skulde der virkelig ingen Kunstnere være mer? Det var da kedeligt . . . Mens man bider Skuffelsen og en fed Agernø i sig, er der pludselig en Herre, som rejsers sig øverst ved Bordenden, oppe, hvor Værtens præsiderir. Det er egentlig ikke saa meget en "Herre" synes man, snare en Fisker, for han har ingen Lintøj paa, men en strikket blaa Skjorte helt op under Hagen, og saa gaar han over Gulvet i opsmøgede Benklæder og et par store Søstøvler med Zinkhæle. . . til sidst hviskes Svaret fra Plads til Plads: Det er en Kunstner! Det er Maleren Carl Locher! Han skal ned til Stranden og studere Luft! Alle Øjne følger Maleren. Hvor han dog ligner Rodins "Balzac", er der en af Kunstnersnøbberne, som siger.

Han er den sidste Mohikaner, oplyser Værtens . . .
Efter Middagen gaar man til Stranden, til Fyret, til Grenen . . . Turisterne sværmer om Vaaddragerne, følger dem fra Havstokken langt op over Stranden, udspørger dem om deres "Dont", om "Redskabet" og "Skuden" og "Havet", altsammen med en Betonning saa poetisk og gaadeful . . .
Paa Strandens nedfor Skagen By træffer man de rigtige Skagensfiskere, de gode, gamle skeaggede Typer, vi alle kender fra Charlottenborg . . . De har staet for Malerne i snart en Snæs Aar, hver Lap paa deres Buksør er histo-

risk ... De er ikke Allemands-Model, de er faste Folk hos Anchør eller Krøyer, de danner noget nær en Slags Fagforening med stive Priser for de yngre Malere, der kommer en Sviptur til Skagen og vil gøre saadan noget som "To Fiskere ved en Baad"." (Erichsen 1898)

De handlende, touristfolkene var parat til at tage propagandaen for Skagen op og gjorde det måske med mindre respekt for byen og større for gæsterne. Kordregn Chr. Hansen-Larsen formulerede myten om skagboerne let og ubesvaret i en populær turistbrochure:

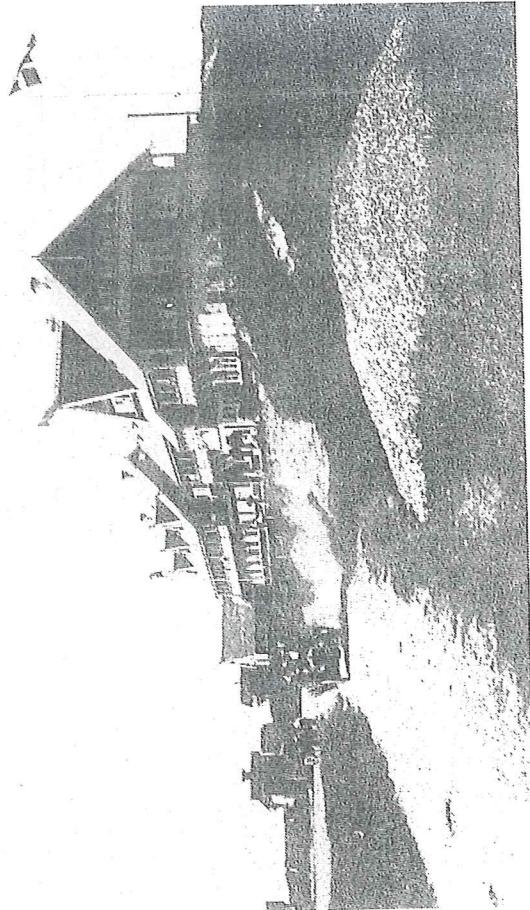
"Som Skagen saaledes laa hen i al sin Uborørthed, gammeldags og særegen, med en frisk og barnlig Befolknings ... modtog Byen i Begyndelsen af Højværdserne den store Invasion af Kunstnere." (Hansen-Larsen 1918, 10)

Denne fornærmede tone, som effektivt objektgjorde de lokale satte skel i Skagen. Selv ud i sproget førtes kulturløften: Bente Liebst (1982) har påpeget, hvorledes rigsmalet overtoget af de indbyggere, der levede af turisterne, mens fiskerne vedblev at tale skaws.

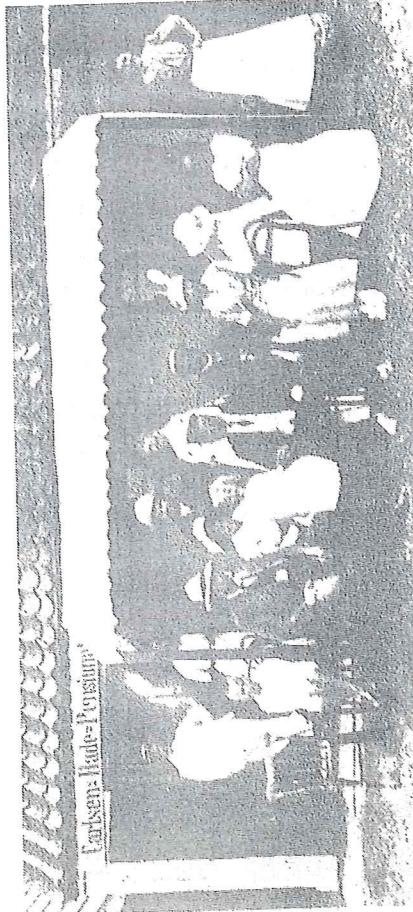
På andre punkter forsøgtes et positivt udbytte af kultur-mødet, som det ses i arkitekturen. Udefrakommende arkitekter og lokale håndværkere gjorde Skagen til en smuk by. Der blev bygget mange huse efter århundredsskiftet til et købedygtigt publikum (sommerturister og kommunale bygninger), og arkitekten Ulrik Plesner formåede i flere tilfælde at bygge videre på Skagens traditionelle bygningskultur. Th. Bindesbølls fiske-pakhuse med rødder i norsk og svensk havnebyggeri var en afgjort gevinst for den i 1905 nyanlagte havn. Th. Jørgensens imponerende bygning til Grenen Badehotel, der lignede et strandet vikingeskib, var fascinerende for alle - samtidig med at den i enestående grad udtrykte badegæsternes kultuelle horisont. Mere klart distancerende var maleren og professoren L. Tuxens lille engelske herresæde. (Se Huse i Skagen II, 1982, 29-47)

7. De frie Vesterhavsbade

I 1870 kunne badegæsten lejeden for omklædningen moralisk nødvendige badevogn på gæstgivergården i Løkken (og på østkysten låne et privat badehus i Sæby og Frederikshavn), mens badingen endnu måtte foregå fra åben strand i Skagen, Blokhus 1905-6, s. 739)

Skagen Badehotel 1913. "Naturen og Civilisationen rækker i vore Dage snart Overalt hinanden Haanden. Tidens Løsen er jo Turiststrømmen - for den maa vi skamfere vores smukkeste Egne med Ølpavillioner og Hoteller. Var blot endda alle Hoteller som Skagens Badehotel, her er dog Stil i dette norske Bjælkehus." (III. Familie-Journal 1899, nr. 33)

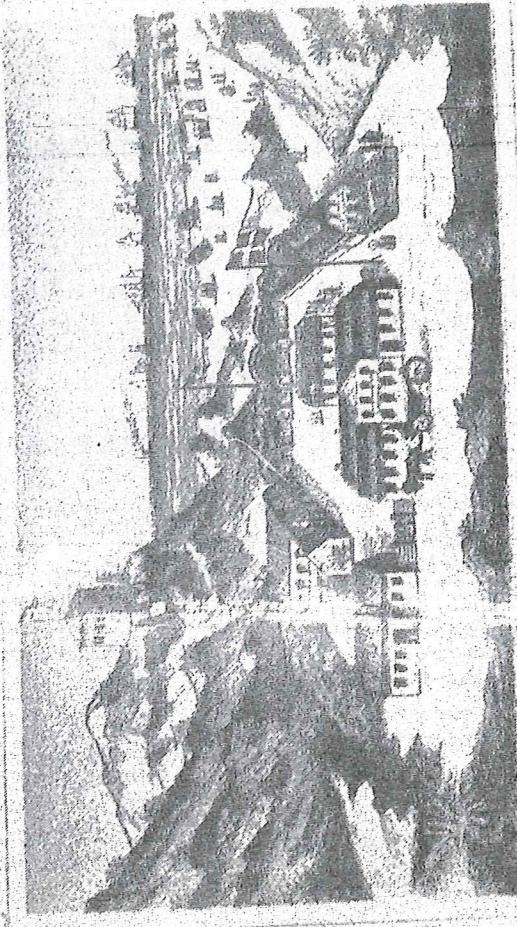
Tårskens Høje-Pension

Vestergårdskøkken

2½ Mil fra Hjørring. 2 Mil fra Vraa Station.

Til og fra Hjørring 2 Gange daglig Post og Dagbegivenhedsse.

Paa hele Jylands Vestkyst absolut bedste Sted for Nordsohade. Passende en seriede Dybdeforhold derfor fintstændig fareri Badning ogsaa for Børn. Gimrende Strandbund og meget bred Strand. med ren. smuk. hvid Sand. Kraftigt Bolgeslag - Umærkelig Ebbe og Flod.

BALDRUP ELLER LØKKE N.

(AKTIEELS KAB.)

abnes i juni Maaned 40 ny smukt monterede Værelser. Fortepiano. Læseværelser. Have. Boldt Kroket og Levnedsmispladser. Posthus. Telefon og Telegrafstation. Lage Apothek. God Servering til moderate Priser. Rabat for længere Ophold og for Famili. Nærmere Oplysninger faas og forespørsler besvaras af Direktionen.

Som tillader sig at anbefale Badesledet i Deres Velbaareheds velvillige Erindring.

Post og Telegrafadresse. Badehotellet. Løkken.

Løkkens første turistreklame, fra 1895. På stranden til Løkken er retoucheret bort. NB! byen er retoucheret bort.

og andre steder (Grove 1871). 0. 1876 blev der opført badehotel i Blokhus, og den københavnske læge og professor Howitz anbefalede samtidig Blokhusbadets helsebringende virkningser (Klitgaard 1964, 57). I 1884 opførtes endnu et badehotel i Blokhus, og udvidelser fulgte i 1893 og 1897 (Højbjerg 1969, 57). Den samme udvikling satte ind længere nordpå, Løstrup blev opdaget i 1877, da et skybrud skydeled flere huse væk og skar en dyb floddal igennem byen (rapportage af J., Fr. 1877, 531); i 1880erne modtog Linne-manns gæstgiveri de første gæster. Vi ser, hvorledes notitserne i Illustreret Tidende skifter karakter, mens der i 1870erne bragtes beretninger om folkelivet ved kysten, var det i 1890erne kontant information om de mange nye badehoteller, som udgjorde alt stof om Vendsyssel.

De første gæster i firserne var en avantgarde med god tid, erindringer nævner som oftest professorer, skuespillere og direktører. Den første reklamebrochure for et badehotel udfærdigedes af hotelejers Klitgaards søn og forlagsboghandler Jul. Gjellerup under sidstnævntes Blokhus-ophold i 1888 og giver et godt indtryk af, hvorledes livet formede sig - i hvert fald i propagandaens ord:

"Man vegeterer og driver, reflekterer, bader, spiser, ryger, spiller Kegler, Kroquet, Klaver, sejler, fisker og meget andet. Herude i den store Natur ved Havet løber Tiden usigelig hurtigt ... Maaske "Christian", Hotellets herkuisse Bademand, netop er disponibel ... "Christian" tager os som smaa Børn paa sine Kampearme og vader ud med os til Baaden, thi Stranden er saa flad, at Baaden maa ligge nogle Alen ude ... har vi et "Døre"-apparat med, kan vi i Løbet af en Time have 20-30 Fisk i Baaden... Kast et Blik i Rejsenbogen i Klitgaards Hotel og se, hvad "Anmærkningserne" indeholder: "Henrivende Opholdssted", "guddommelig Natur", derefter mere prosaiske Bemærkninger: "Tiltaget fire Pund i Vægt", "tiltaget seks Pund", "fortrinnig Kost" etc., etc." (cit. fra Højbjerg 1969, 163-4)

Det fremgår, at det var en væsentlig attraktion for bade-gæsterne at nyde hinandens selskab, og de kom da også ofte tilbage samme sted år efter år. Den lokale befolkning blev nok nysgerrigt iagttaget, men sommergæstens tætteste kontakt synes at have været til bademanden. Det var hans pligt at betjene badevognen, nemlig at rulle den så langt ud i vandet som muligt, når der med højst flag blev givet signal fra

omklædningsrummet; derefter kunne badegæsten træde ud og lade vandet skjule sin krop, som badedragten lod øne uanstændigt meget af. Badegæsterne skulle ikke lade nysgerrige blikke ramme sig, hverken fra andre gæster eller fra de lokale. Det københavnske ugeblad Nordstjernen afsluttede sin beskrivelse af et bad fra badevogn i Løkken således:

"Da det er damer, som bade i det nærmeste Badehus, stanses vor Gang smart. Uagtet de Badende har Badetraetter paa, forbyde dog dansk Skik at gaa nærmere."

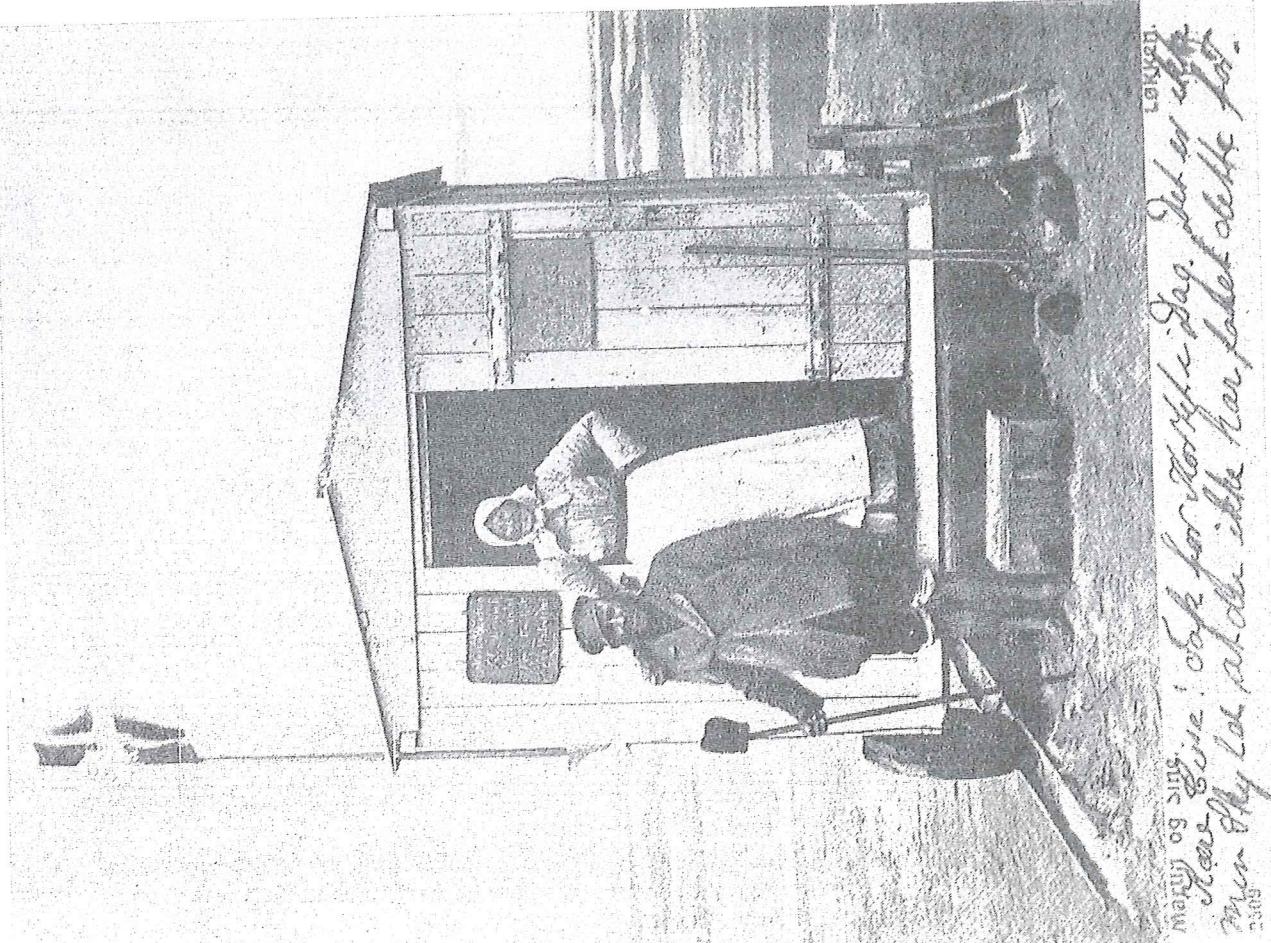
(A. V., 1896, 237)

Selv om der blev spændt heste for, måtte det dog snart op-gives at rulle vognen ud i vandet, da badegæsters antal steg; kroppens synliggørelse blev om ikke af andre grunde uundgåelig. Derimod bestod badevogne, der blev kørt ud i vandet, endnu ved Fanø i 1930erne – måske et tegn på et nytare klientat ved hotellerne? (Hjorth Rasmussen 1973)

I modsætning til Skagen synes det som om den lokale kolorit ikke spillede den samme rolle for tillokkelsen til vesterhavssstrandene. Ganske vist blev nogle af manererne fra Grenen taget med, alle kystbyerne fik deres kunstmalere som vel at mærke kom efter at turisttilstrømmingen satte ind, og som fandt deres købere netop blandt sommergæsterne. Meget ofte er der tale om sekundær eller rent ud filduskunst tillempt den vareæstetik, som gav "Fiskere ved en båd" særlig salgbarthed. Fotografier fra århundredeskiftet viser også en vis interesse for fiskerbefolknningen som motiver, men i almindelighed gælder det, at det hyppigste motiv var "familien ved stranden". (Jf. fotoserien nedenfor).

I 1890erne fornemmede alle, at Vesthavet stod over for et turistgennembrud. Den engelske cykelrejsende forfatter Charles Edwardes har fåget modsatningen mellem den fattige fiskerby og den nyombyggede købmandsgård "Badehotellet" i Løkken:

"Lökken's streets are all sand and pebbles - and cod's bones . . . I saw here the meanest huts I had yet seen in Jutland, with dissipated-looking women brawling in their precincts, and close by was a spick-and-span hotel or bath-house, all gorytees in red brick, white stone, and silkens and damask upholstery. It was not yet open, but the shadow of its accomplished magnificence

Martin og Sine passerede udelejningen af Løkken Badeunders
badehuse og badetøj. På tavlen er skrevet dagens tempe-
raturer i vandet og luften samt vindretningen. Postkortet
er fra 1905. (Fra Ussing 1981)

had well preceded the arrival of its swallow-tailed waiters, its German manager, its French cook, and its English tariff." (Edwards 1897, 117-8)

Bortset fra tilfældig excentricitet lagde hotelejerne ved vestkysten ikke vægten på lokalstemning, men på moderne turistatmosfære, bekvemmelighed og strandbade. De mange hotel- og gæstgiveriablerne skæpede konkurrencen om de ny sociale lag i middelklassen, der ønskede fuld valuta i deres korte ferie. Allerede i 1905 mente der i midten af juli at være 160 badegæster ved Løkkens strand (Skjødsholm - Ussing Olsens 1978, 56). Masseturismen sled hurtigt kystens eksocitet ned.

Badehotellernes oversvømmelse gjorde det attraktivt og måske socialt nødvendigt for de rigeste at isolere sig i egne "cottages", som datidens sommerhuse kaldtes med karakterisk anglofilii. I Blakhus opførtes det første af en tobaksfabrikant fra Aalborg i 1908, hurtigt fulgt af flere (Højbjerg 1969, 173), samme år opførtes det første i Lønstrup (Loerges 1977), som i 1913 kunne prale af at have et helt lille "cottage-kvarter" (Vesterhavsbadet Lønstrup 1913); i Løkken opførtes den første sommervilla i 1913 og samme år i Furreby (Skjødsholm - Ussing Olsens 1978, 55-6).

8. Den civiliserede østkyst

Østkysten havde ikke appelleret så meget til de første rejsendes fantasi, og touriststrømmen lod vente på sig. Sæby modtog ganske vist en mindre gruppe kunstmalere, især i 90erne, som malede skov- og heddepartir, der ikke synes at have haft samme publikumsbevågenhed som marinmotiverne. P. Mønsted siger dog et år at have haft held til at få bestillinger på 30 skovmativer - og at være blevet færdig med dem under sit ophold på tre uger (Jakobsen 1979, 9-10). Fra 1895 var der købevillige gæster på Sæby Kur- og Badehotel, som frekventerede en brøndkilde med jernholdigt vand, der var blevet opdaget 10 år tidligere (Jakobsen 1978). I sammenhæng med Kattegat-badet mente byen at have mulighed for at få sin del af touriststrømmen.

Forfatteren Herman Bang, der fandt provinsiel fred og ro på Clasens Hotel i 1891 og fremefter, gav en nådesløst vittig skildring af den feberagtige kamp, som byen og især hotelejerne førte for turismen. I bogen "Sommerglæder" fra 1903 taler Brasen (= Clasen) om hotellets annonce i Jyllands-Posten og især om den rosende omtale i københavner-pressen:

"- Nu hjælper naturligvis Billederne, sagde han.

- Ja, sagde Brasen, de er saamænd kunne nok.

Og han ragede - for hundredre Gang - Nummeret af "Illumeret Tidende" frem, hvor en maler paa Feriebesøg havde tegnet nogle Billeder fra Byen og dens Skov. Brasen sad og saa paa Billederne:

- Ja, sagde han, det var sgu ham, der gav os Tanken - først.

- Og Vandet er godt, føjede han til."

Herman Bang gjorde Sæby kendt - men på en anden måde end den havde ønsket - i hans satire over de skønne drømme ("- Det ka' sgu faa sin Betydning for Byen ... og saadan. - Det ser man paa Skagen.") og de utålelige klassefordomme, som sommæsterne nærede over for de lokale og imellem sig selv; som generalkonsulinden udtrykker det ved ballet på hotellet, hvor gæsterne slår sig løs, lærerindder, slagtermestre og handlende imellem hinanden:

"- Hvor det egentlig er underligt at sidde og se på alle de Mennesker, som ikke hører os til - det er dog altid som at være paa Komedie."

Sæby fik ikke noget rigtigt gennembrud før langt senere, jernkilden var allerede i 1905 et undanskudsgivende foretagende, og hotel Sæby Søbad, opført 1919, brændte få år efter, hvorefter grundet låtom til 1939. (Jakobsen 1979, 69-72)

Frederikshavn havde sit eget élitære kunstnermiljø på gården Bangsbo, hvor der fra 1891 til 1909 samledes en række digtere som H. Bang og Gustav Wied og teaterdirektøren Betty Nansen (Jørgensen 1977). Nogen lokal betydning fik "Bangsbo-kredsen" dog næppe, bortset fra måske at kaste lidt af sit lys på badesanatoriet Frydenstrand nærværd.

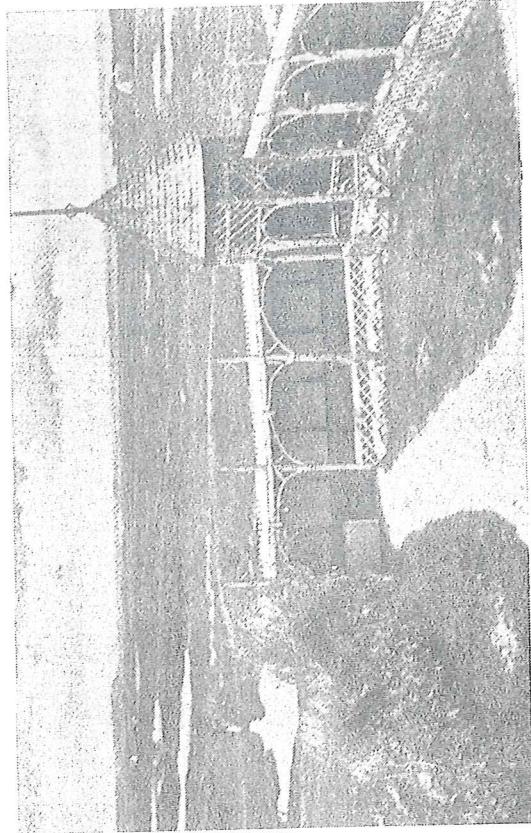
Sanatoriet startedes kort før århundredeskiftet, men åbnedes officielt i 1903 med elektrisk glødebad, som ansås for helsebringende. Illustreret Tidende meddelte, at der var

"aabent Terræn til Krocket og Tennis. Desuden har man ... indrettet et Luft-Solbad, hvor Patienter efter Lægens Ordre kan faa Sol og Luft fra friskeste Kilde. Der spadseres, ligges eller siddes i paradisisk Kostume under Solens Straaler, og denne stærke Paavirkning af Huden har vist sig virksom for Stoskiftet og Ernæringen og hurtig skaffet Patienten nyt Blod." (J. M. 1903, 583)

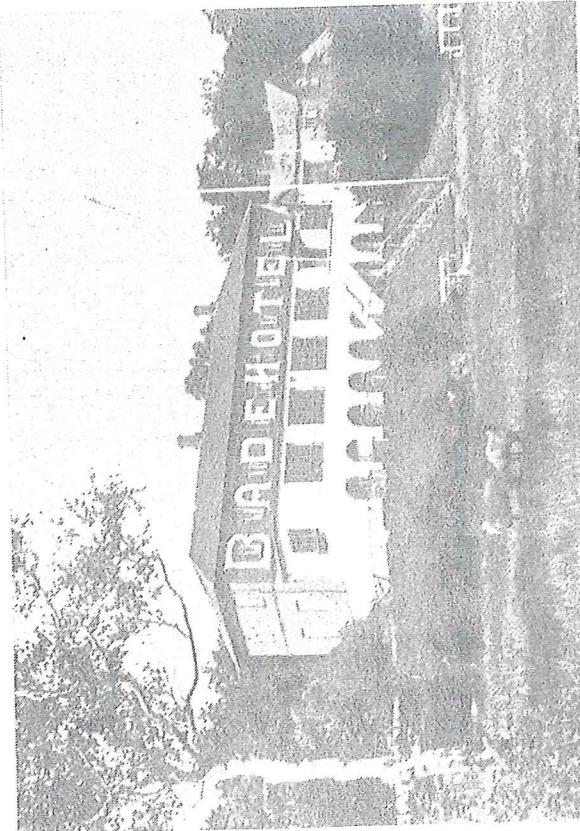
Østkysten havde ikke som Skagen eller vestkysten en opdagelsestradition, der kunne lade den reklamere med lokal-kolorit eller frisk blæst og klar luft. I stedet sattedes på mere mondane sundheds- og kuranstalter, som var et velkendt fænomen for borgerskabet. Kroppens frigørelse og de nye idealer om solbrun hud gjorde det dog snart vanskeligt for sanatorier at overleve ved at ordinere et passende luftsolbad, og i stedet for turistindtægter fik disse anstalter et mere begrænset klientel af kurpatienter.

9. Afslutning

Jeg indledte denne artikel med at fastslå, at Vendsyssel lå langt væk set fra statsmagtens side. Og med nogle få modificeringer vil jeg påstå, at situationen endnu var den samme o. 1914. Undtagelserne udmøntede sig i havne- og jernbanebyggeri, hvor der vitterlig blev kanaliseret penge nordpå. Det er dog vigtigt at bemærke, at Frederikshavn, da den blev bygget i første halvdel af 1800-tallet alene var tænkt som tillugtshavn for krigs- og handelsflåden, når Grenen skulle rundes, og at der først efterhånden på lokalt initiativ kom et fiskeri igang. Derimod kom der først efter et mere end et halvt sekels pres en havn i Hirshals, som havde været fiskernes konstante ønske. I Skagen kom derimod havn allerede i 1905, måske på grund af en større bevågenhed i København, i hvert fald ikke på grund af et større ønske fra fiskerne. Jernbanernes udbygning kunne også være et studium værd. Fiskerlejerne langs vestkysten fik ikke i 80erne den fiskebane, de kæmpede så hårdt for, men derimod i 1913 udstikkere fra hovedlinjen, der væsentligst

Ældre billede af Sæby Jernkilde (fra Jakobsen 1978)

Sæby Kur- og Badehotel blev bygget i 1895. Annexbygningen "Quisisana" til højre i billedet var opført et par år tidligere (fra Jakobsen 1978)

transporterede sommertogter. Skagen blev lidt bedre stillet,

da byen fik en jernbane allerede i 1890 - måske især på grund af Michael Anchers medlemsskab i forhandlingskommisionen og Skagen byråds vilje til at dække væsentlige dele af de udgifter, staten skulle afholde.

Så længe disse sager ikke er nærmere undersøgt, må vi nøjes med fornemmelsen af, at kystens tilskud af statens investeringer i nogen grad blev påvirket af kystens ry og turiststrømme, mere end af kystens næringslivs egne behov. Vi må foreløbig nøjes med at have en mistanke. Her har jeg måttet nøjes med at antyde, at andre overvejelser end strengt rationelle var afgørende ikke blot for sommergæsterne, men også for beslutningsstagerne - det var jo til tider også de samme personer.

Artiklens centrale temaer kan som nævnt følges i mange retninger og i stor detalje. Her har jeg nøjedes med at tilvejebringe en oversigt over nogle samlende tråde og etableret en grov kronologisk og geografisk ramme for den første bølge af sommerbesøgene. Vigtigt for en dybere indsigt i problemerne bliver det imidlertid at få større kendskab til de lokales reaktionsmønstre på sommerlivet. Vi ved fra svenske undersøgelser, at den første generation ofte blev løbet over ende - de lokale traf sig fysisk ind i baghuset og tjente nogle stærkt tiltørnede skillinger ved at overlade huset til badegæster. Anden generationen oplevede denne situation som ydmigende, de ville ikkestå med hatten i hånden, men begyndte at markere deres egen grænser over for sommergæsterne. (Gustavsson 1980)

Vi ved ikke, hvordan kulturmødet forløb i Vendssyssel. Nogle tegn på gniindninger har jeg påpeget i forbindelsen i denne artikel, men en systematisk undersøgelse er påkrævet. Jeg har på fornemmelser, at turiststrømmen var mere overvældende ved de nordjyske strande, og at de lokale i højere grad blev kvalt. Endnu i dag høres der kun spøge røster imod forarmlingen af det lokale miljø, som blev konsekvensen i byer som Løkken og Blokhus. Koncentrationen af fiskeriet i de store statshavne var uden tvivl medvirkende til oplosningen af de lokale samfunds identitet.

Citeret litteratur

- , De opdagelsesrejsende, Vendsyssel Årbog 1972, 11-22
- , Huse i Skagen II, Skagen 1982
- To Verdener mødes, Vends. Årb. 1972, 23-7
- , Vesterhavsbadet Lønstrup og dets Cottages-Kvarter, Hjørring 1913
- A.V., Et Vesterhavsbad, Nordstjernen 1896, 235-8
- Andersen, H. C., En Historie fra Klitterne, Nye Eventyr og Historier 1:4, 1860
- Andersen, H. C., Bispen paa Børglum og hans Frände, Illustreret Tidende 27/1 1861
- Andersen, H. C., Skagen, Folkekalender for Danmark 1860, 46-58
- Bang, H., Sommerglæder, Kbh. 1903
- Becher, T. A., Rejse gennem Vendssyssel i Sommeren 1843, Orion II:2, 1851; 1858, 187-310
- Blicher, N., Reise i Vendssyssel 1824, Elmqvists Læsefrugter Kbh. 1844, genudg. 1955
- Bojesen, M., Rejse gennem Danmark II, Kbh. 1856
- Both, L., Natur og Folkeliv i Jylland. Reiseskizzner, Kbh. 1862
- Brinch-Seidelin, L. C., Hjørring Amt, Kbh. 1828, genudg. Hjørring 1978
- Bruun Jensen, I., Min barndom, som jeg husker den, Barn af Vendssyssel IV, 89-98, Vrå 1983
- Bøgh, Ch. '98, Ferieliv i Nordjylland, Vendsyssel nu og da 1, 1977, 85-98
- Christensen, P., Rejseliv. Om rejseforhold i gamle dage, Hjørring 1971
- Drachmann, H., Fra Skagen, Illustreret Tidende 18743-74, 47-8
- Drachmann, H., Strandbyfolk, Kbh. 1883
- Edwards, C., In Jutland with a Cycle, London 1897
- Erichsen, M., Fra Strand og Klit, Jule-Album 7, 1898 (upag.)
- Friis, J. J. F., Pengeskinet, Kbh. 1862, genudg. Hjørring 1982
- Galster, K., H. C. Andersens besøg i Vendssyssel 1859, Vends. Årb. 1955, 13-35
- Goldschmidt, M., Dagbog fra en Reise paa Vestkysten af Vendssyssel og Thy, Kbh. 1865, 33-4, 46-7, 54
- Ill. Tid. 1865, Ekoet, M. Goldschmidt i Folkeudgave 7, 295-376, Kbh. 1910 (opr. 1868)
- Grove, P. V., Danmark. Illustreret Reisehaandbog, Kbh. 1871

- Gustavsson, A., Sommargäster och fastboende, Lund 1980
- Hansen Larsen, C., Skagen (Illustrerede Rejsebøger 11a-b), 4. rev. udg. Kbh. 1975
- Hjorth Rasmussen, A., Hav og klit. Turisme på den jyske vestkyst gennem 100 år, Esbjerg 1975
- Houkjær, C., Hvor to have mødes, mødtes engang to åndsmagter, Indre Missions Tidende 1969, 812-4
- Højbjerg, A., Blokhus, fra fiskerleje til turistby, Vends. Arb. 1969, 155-86
- Højendahl, M., Minder fra Skallerup Sogn i 1870-1880erne, Vends. Arb. 1939-40, 33-54
- J., Fr., Lønstrup, Ill. Tid. 1877, 531
- Jakobsen, E., Sæby Jernkilde, Sæby 1978
- Jakobsen, E., Bladet af Sæbys historie, Sæby 1979
- Jørgensen, Aa., H. C. Andersen i Nordjylland, Vends. Arb. 1969, 131-40
- Jørgensen, J., Bangsbokredsen, Vends. Arb. 1977, 51-68
- Klitgaard, C., Erindringer, Vends. Arb. 1964, 1-95
- Kruse, H. R., Fra Skagen til Kolding, Illustreret Magazin 49, 1854, 385-6
- Liebst, B., Til forsøg på en begrebsafklaring før en egentlig undersøgelse af sprøget og sproglukningen i Skagen, Symposium for Kattegat-Skagerrak-projektet 1982, 118-25
- Loerges, M., Den lille by ved havet, Hjørring 1977
- Lönnroth, L., Emilie Flygare-Carlén västkustromane som läsning för 1800-talets badortspublik, Meddelelser 3, 1983, 19-46
- Ludvigsen, P., Fattigbander, Folk og Kultur 1982,
- M., J., Frydensstrand Sanatorium, Ill. Tid. 1903, 583
- Madsen, K., Skagens Malere og Skagens Museum, Kbh. 1929
- Skjødsholm, A. & Ussing Olsén, P., Da Løkken blev badeby, Løkken - 300 år, ed. A. Skjødsholm m. fl., 55-64, Løkken 1978
- Sommer, O., Rejsesoplevelser i Thy i Før sommeren 1864, Hist. Aarboog for Thistedt Amt 1929, 498-513
- Tholle, J., En sommer på Skagen 1856 (udg. H. Blank), Vends. Arb. 1978, 123-31
- Thomsen, A., Løkken og Omegn, Ill. Tid. 1900, 678-9
- Ussing, J., "Den hvide By" - badehusene på Løkken strand, Vendsyssel nu og da 5, 1981, 112-23

Udover de anvendte findes en mængde relevante notitser i bl. a. Illustreret Tidende.

Poul Holm og Grethe Carlslund Petersen:

Kunstnere, badegæster og jyder: to billedserier

1. Satiriske tegninger fra Blæksprutten 1895-1913

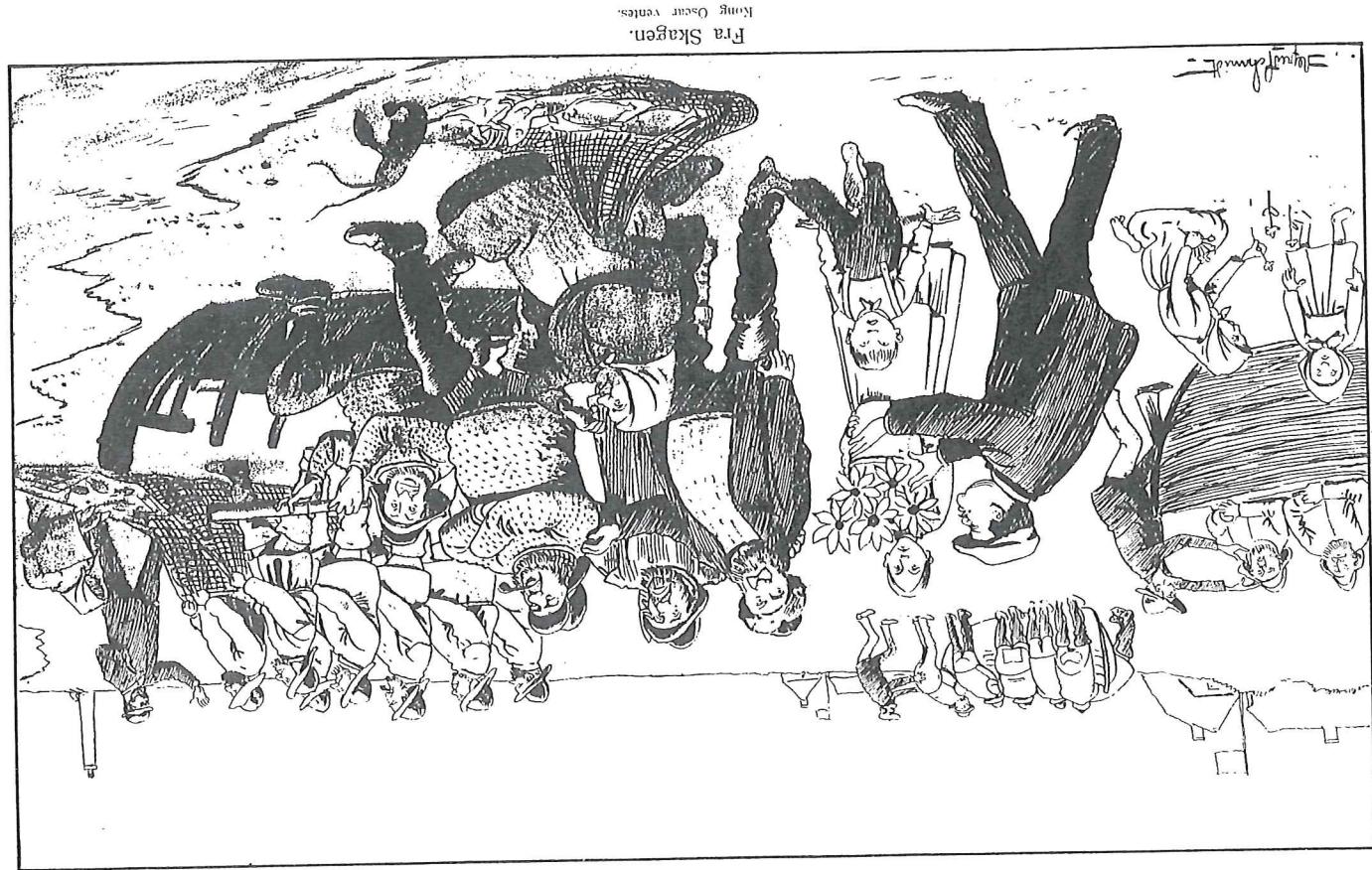
Da sommerophold blev et udbredt fænomen blandt byernes borgerskab og mellemlag i 1890erne, fik de satiriske tegnere et usædvanligt godt motiv for deres pen. Badelivets kunstige sociale rum, overtrædelsen af kropstabuer og iscenesættelsen af kystboerne som eksotiske "typer" var en koncentration af kulturelle modsætninger på begrænset plads, som for det åbne øje var en ständig karikatur af sig selv. Nogle tegnere havde tilstrækkelig distance til at se det groteske, og deres objektskommentarer er en god kilde til, hvor hurtigt badelivet forandredes fra en pittoresk reise til masseturisme. Samtidig viser satirens brode fordomme og tabuer, som i samtiden kunne få borgerskabet til at le.

Allerede i 1879 bragte det satiriske ugeblad Punch en tegning af to kvindelige landlighere, sandsynligvis fra Nordsjællands kyst (nr. 1). At den frie

Landligger.

— Nej, hvor De dør, bor delig! Her og her er få frit
— Fri? God velgående Dem, Fru JENSEN: Vi må give fem hundrede Krone til Sommeren!

Fra Skagen.
Kong Oscar ventes.

luft ikke var så fri (= gratis) endda, var en drivkraft bag den stadige opdyrkelse af nye kystegne. En anden og visse steder vigtigere drivkraft blev opdagelsen af, at det ikke var nødvendigt at rejse til udlandet for at finde eksotiske egne. Avantgarden i denne bevægelse var som bekendt især kunstmalerne, der på deres københavnerudstillinge kunne vise et ganske upåagtet folkeligt liv, der ikke behøvede atstå tilbage for Sydlandets romantik.

Københavnersatiren ramte i første omgang en malerisk digter, Holger Drachmann, der i flere skuespil viste bl. a. Skagenboernes farefulde og dragende liv på københavnske scener. Drachmanns manierethed og skildring af fiskere som nationalhelte blev ikke gouteret uden videre, og gennem 80erne og 90erne var Drachmann ubestridt Punchsyndlingsoffer.

Så vidt vi har fundet, blev det dog det satiriske årshefte Blæksprutten (startet 1889), der udnyttede mødet mellem kystliv og borgerkultur som satirisk billedmotiv. Tegningen "Kong Oscar ventes" (nr. 2) fra 1895 er et plætskud i første forsøg. P. S. Krøyer, M. Anch. m. fl. ses i fuld gang med at sætte deres Skagen-fiskere i allerede velkendte stereotypiske positter til modtagelse af den vestsvenske badekulturs førstemand, den svenske kong Oscar. Tegningen pointerer, at det Skagen-liv, som Drachmann havde opdaget tyve år tidligere, allerede var forsvundet. I Skagen var der nu den moderne tids indre missionske fiskere, som ikke havde kunstnernes eller badegæsterne interesse, eller de betalte modeller, fiskere fra Kappenberg-kvarteret, " dem, som vil la sig mål".

Nok var badning sundt, men som det mere end antydes i tegningen fra 1906 (nr. 3), var det også moderne, det gjaldt om at blive set, og kanonfotograferne forevigede gerne mindet om sommeropholdet. Nogle brød med frys nogenheds-tabuet, medens andre måtte tvinges ud af klunketidens kropstilhyldning.

Det frie liv vakte de lokale beboeres forundring eller modstand, men det er betegnende for satirens horisont, at denne lokale skepsis ikke er udnyttet i tegningerne. Satirens målgruppe, når Blæksprutten skulle købes som juleaftens mandelgave, var de samme personer, som om sommeren var badegæster.

Det gamle skønhedsideal om den blege, hvide hud, som passede til byernes indendørsliv, blev med badningens udbredelse afløst af forestillingen om den solbrune huds sundhed og skønhed: kroppen måtte afdækkes såvel på stranden som hjemme i byen, for nu kunne det ses på personen, om hun havde besøgt sommerlandet: Skagen, Blokhus, Fanø, Hornbæk, Kullen (nr. 4, 1906).

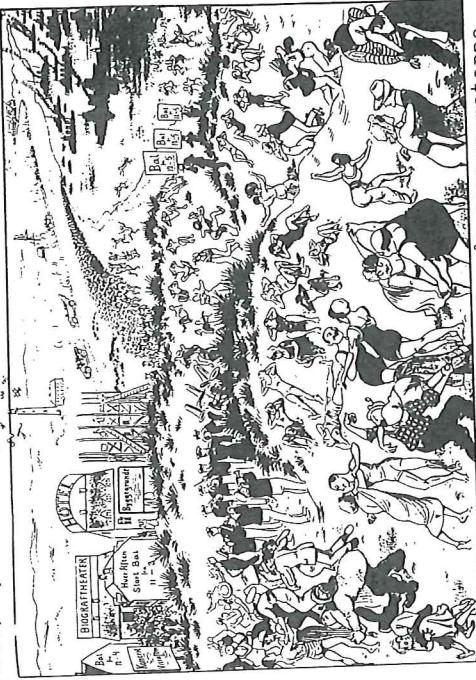

Fra Hornbæk Strand.
Den blåfarvige Tønnedise går i Vandet.

Efter Ferien.

Masseturismen tog fart, og i karikatur var det i 1913 muligt at forestille sig den overfyldte Skagenstrand, fyldt med byernes opkommende mellomstand (nr. 5).

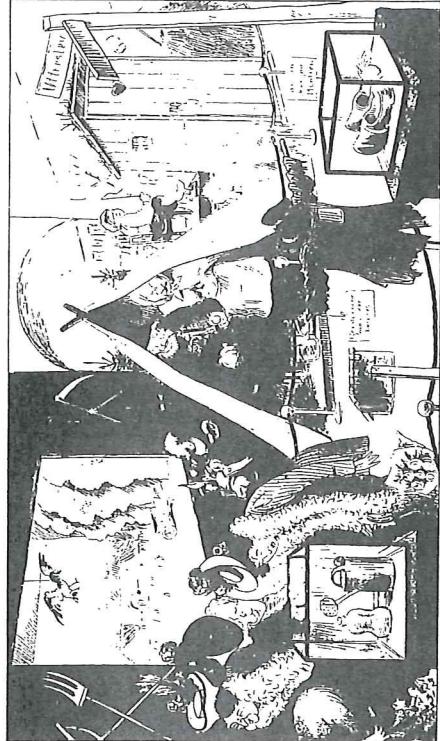

Bondelandet blev også fyldt ud, når sommergæsterne overtog stuehuset, medens værtsparret rykkede ud i baghuset, og feriebørnene huserede husdyrholdet (nr. 6, 1897).

Kulturdynamiken i Södermanlands härad

Industrikulturen overlejede bondelivet og sendte de skrøbelige rester på museum (nr. 7, 1905).

Kontinuität und Identität im Kultus 11

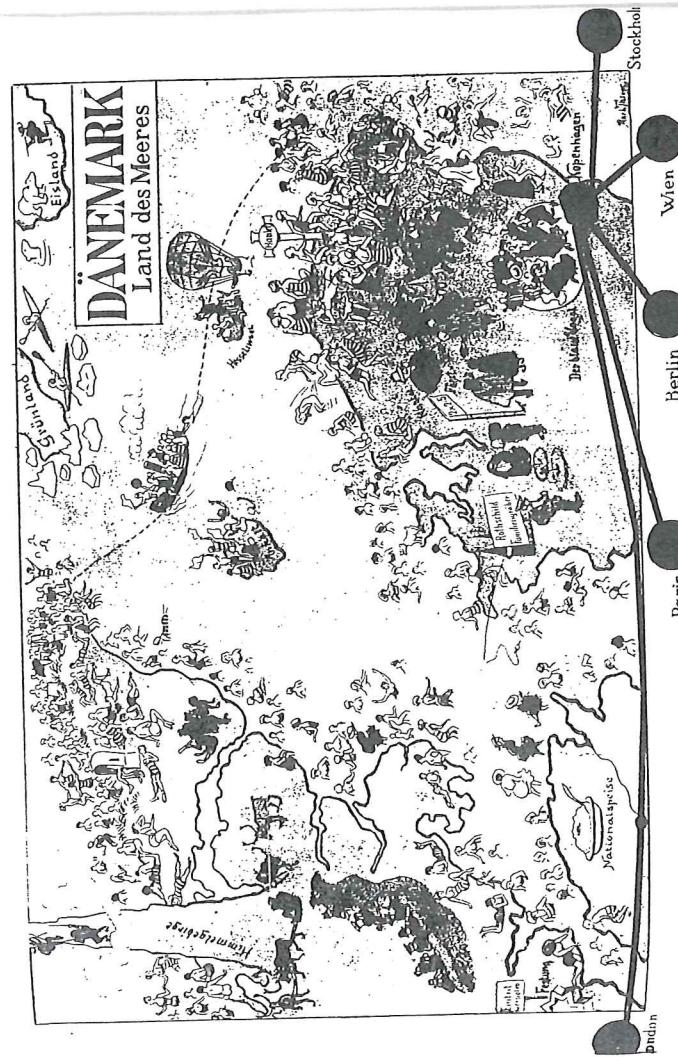
Den digteriske avantgarde, der havde opdaget folkekulturen og gjort et sommerbesøg fashionabelt, blev hurtigt omringet af den stadig voksende strøm, der ville ud for selv at kunne sige, at de var på Skagen i sommer. Den brede småborgerlighed, som indtog badehotellerne og sommerpensionaterne havde næppe den skønånd, som skulle nære digterne, og tænningen fra 1911 (nr. 8) viser de trange kår,

Danske Digters Bau Sommerlys!

den allerede forældede avantgarde-sommergæst havde. Satirens brod er vendt mod masseturismen, mens der kun er et billigt grin tilbage over kunstnerne, der er reduceret til ynklig præmestaffage, i grel kontrast til den tid, hvor de endnu som på tegning nr. 2 var de sande herrer over det nye kystliv.

I Blæksprutten 1911 (nr. 9) forudses invasionen af tyske turister til vore kyster. Verdenskrig og depression utsatte spådommens opfyldelse.

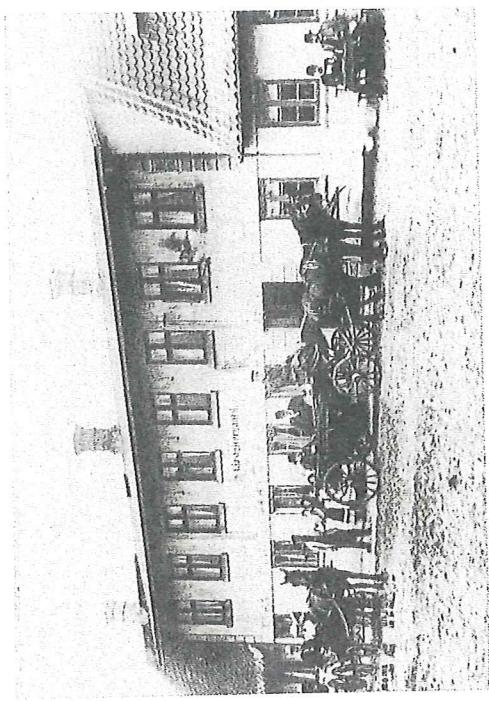

2. Kulturmødet ved Lønstrup o. 1900 i fotografier

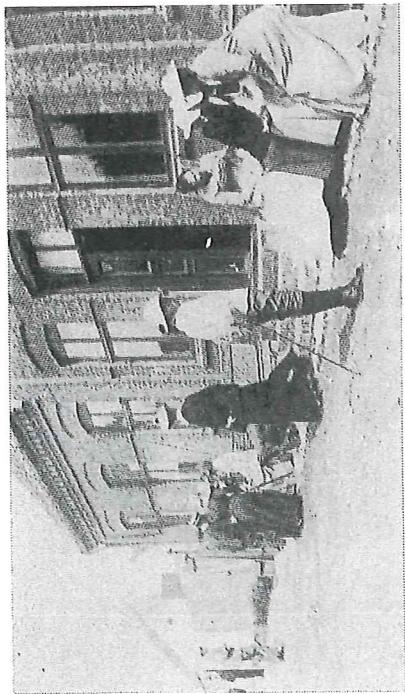
Hjørring Lokalhistoriske Arkiv rummer en righoldig fotosamling, hvorfra vi har udvalgt en serie fotos, som på en overraskende konkret måde illustrerer mødet mellem de to kulturer omkring århundredeskiftet. Specielt kan disse fotos være en kilde til fotografens iscenesættelse af det liv ved kysten, som han/hun mødte og til dels selv skabte.

Fotografiene stammer dels fra den professionelle fotografi Lønstrup, Kirstine Lund (atelier 1899-1910), dels fra den københavnske kontorchef P. C. Myhertz' optagelser fra ferien 1903. Til billedpolarisering er valgt enkelte andre private optagelser. Fotograferhvervet var i sig selv et vidnesbyrd om badelivets udvikling. Netop i årene 1900 til 1920 blomstrede "kanon"- og postkortfotograferne, som levede af badegæsternes ønske om et personligt pittoresk minde. Efter 1920 udkonkurrerede de billige private kaméraer efterhånden erhvervet fra stranden.

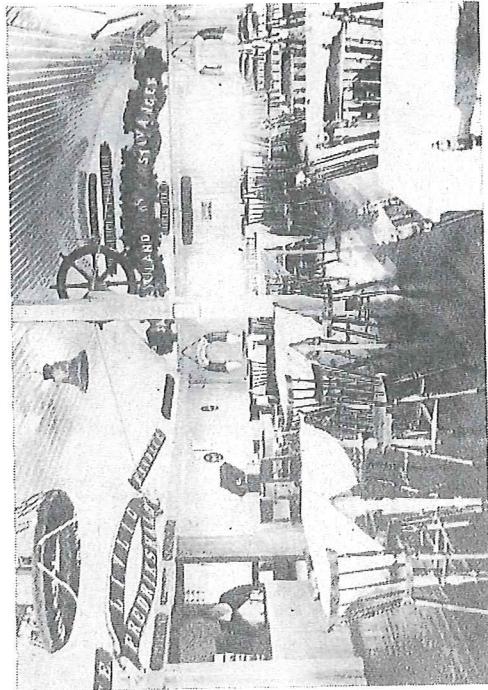
Af pladshensyn har vi udeladt en billeddanalyse, som vel også turde være unødvendig i denne sammenhæng. En tak til arkivar Mogens Thøgersen, Hjørring, som først gjorde os opmærksom på de interessante Lønstrup-motiver.

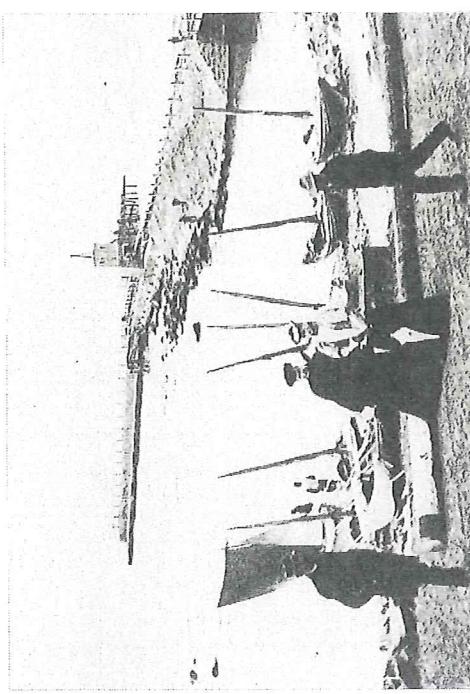
Ankomsten følges af mange blikke og må foreviges
(fra Løkken).

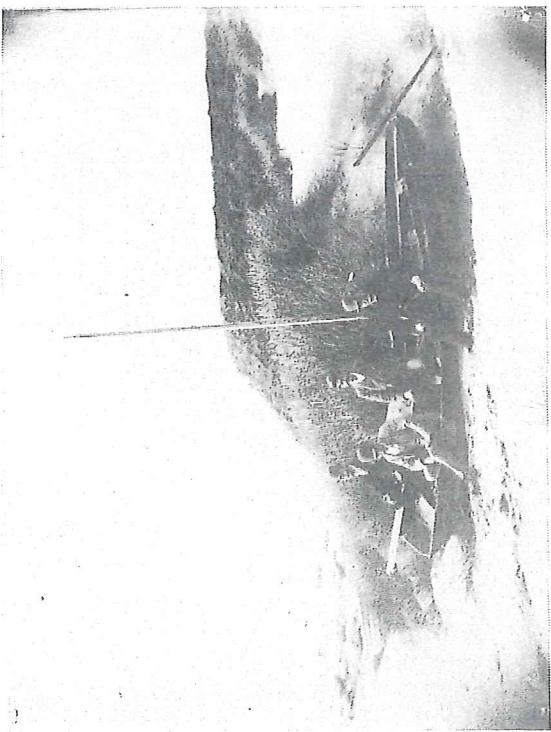
Sommergæster konverserer uden for Linnemanns Gæstgiveri
i Lønstrup (Myhlertz 1903)

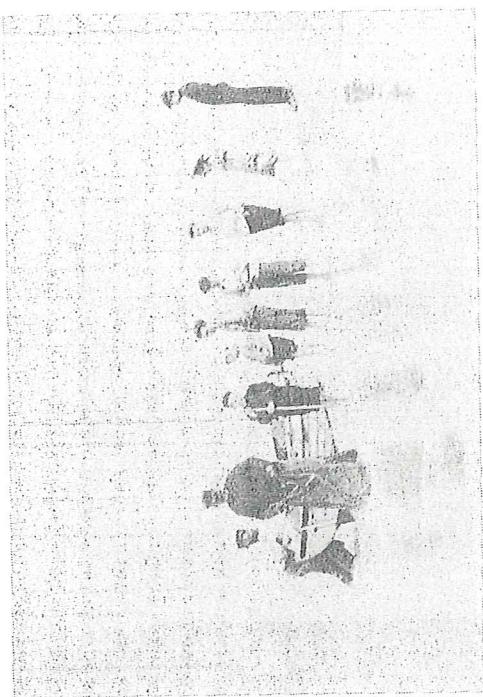
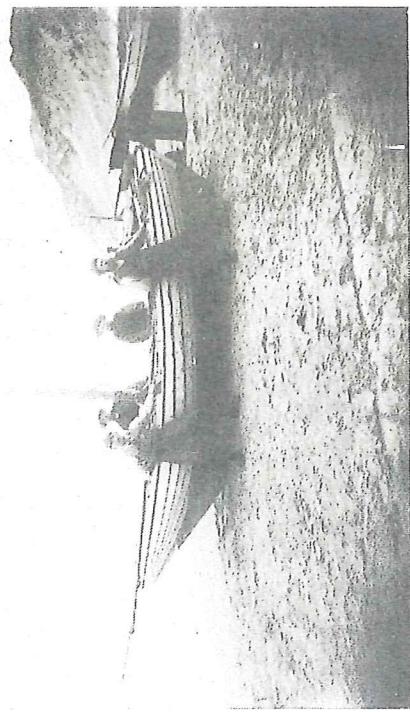
Interiør fra badehotel i Blokhus. Navneskilte
fra strandede skibe, redningsbælter og storm-
klokke anvendt som lamper sætter stemningen.
(Ca. 1925)

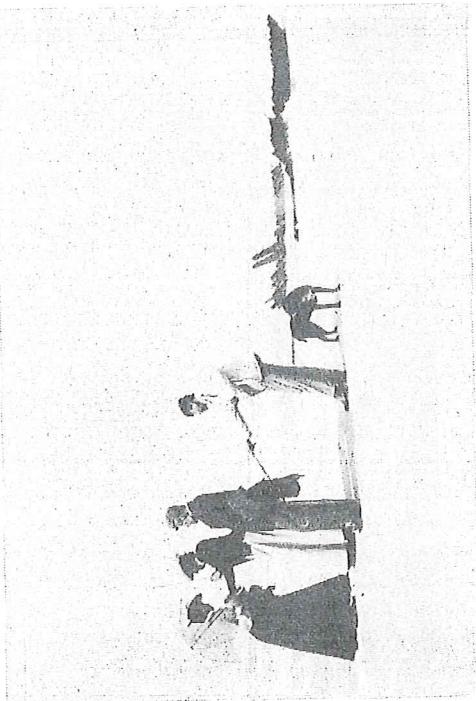
Sommergæster tog på udflugt til den ny mole ved
Hirtshals (o. 1900)

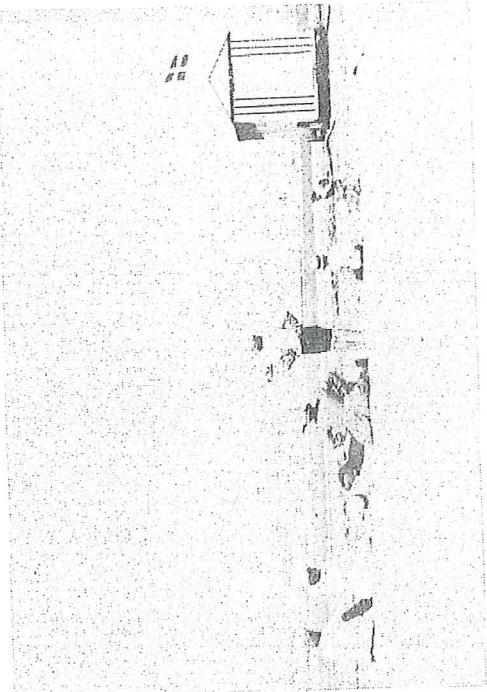
Fiskerbåden som motiv. Bemærk på nederste billedet sommertøsten i sørstøvler og slips (K. Lund 1899-1910)

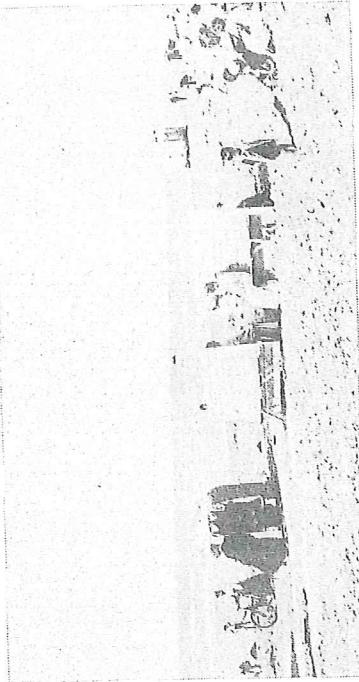
Sommertøsters børn iagttager Lønstrup-fiskere
(Myhleritz 1903).

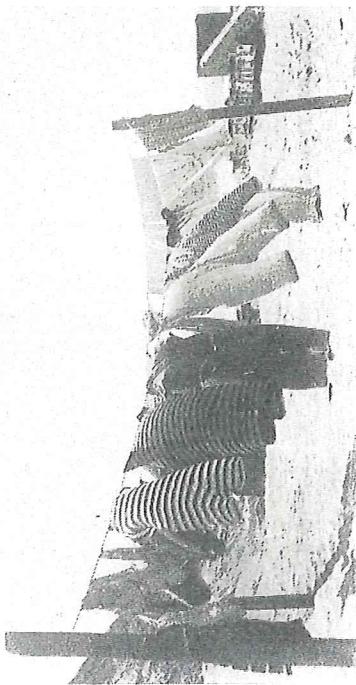
Københavner-familien og skibsvraget (Myhleritz 1903)

Strandliv med badevogne, kurvestole og fuld påklædning. Bemærk den kvindelige cyklist for neden.
Øverste ca. 1905, nederste ca. 1900.

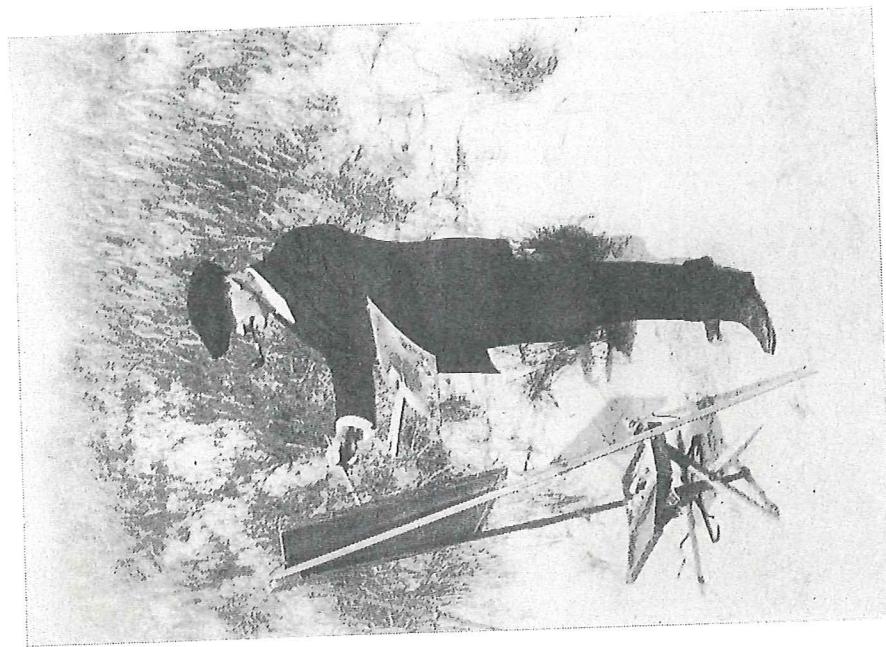

Øverst: Myhlertz-familien ved fiskerbåden 1903
Nederst: K. Lund-optagelse 1899-1910

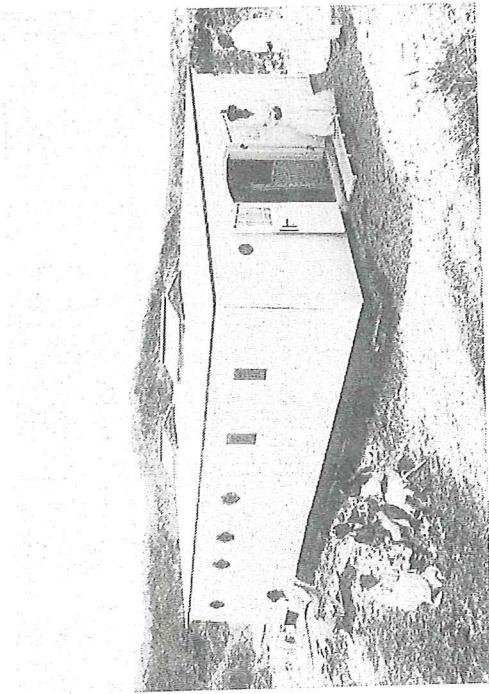

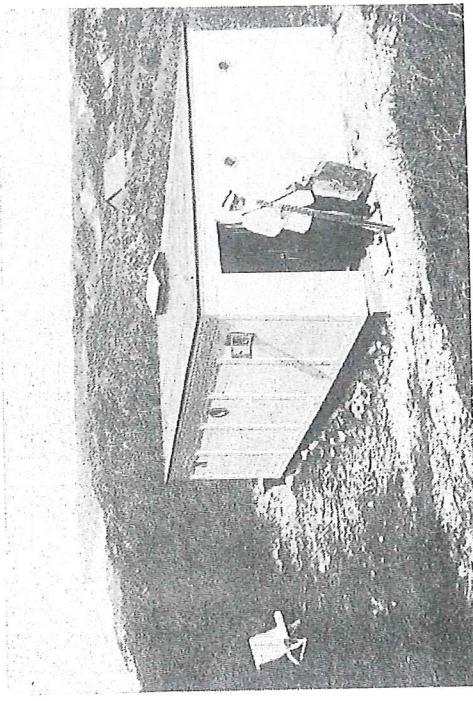
... og hans motiv (?)
Koloreret diaapositiv fra Kirstine Lunds atelier

Kunstneren ...
(Schiødtz Jensen ved Lønstrup, K. Lund)

Det stationære badehus, tilhørende overingen Holtermann. Det nederste tilsyneladende lavet af et sbyrhus, og tilhørte også Holtermann, men var lejet til kunstmaleren Aksel Bredsdorff (f. 1883). Begge optagelser fra Tornby strand af K. Lund.

Københavnerinden i imiterende positur på næsten samme sted. På stranden ses badevogne, foruden fiskerbæddene. Det mindre billede til familiealbummet: Vestkysten erobret! (Myhleritz 1903)

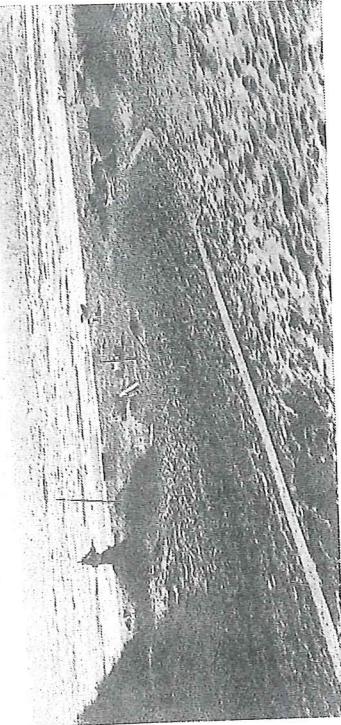

Postkort med teksten: "Lønstrup. Fiskerne ventes". Fiskerkoner står i klitten og spejder, på stranden ses fiskerbåde og fiskekasser. Det romantiske billede, som turisten kunne sende hjem fra det vilde Vesterhav.

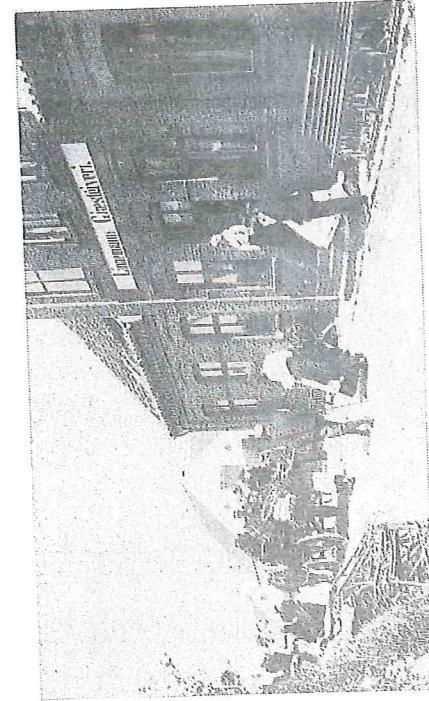

Bjarne Flou:

ANHOLT: DET TABTE PARADIS OG DEN NY VERDENSORDEN

Afsked med havet (K. Lund) og postvognen (Myhlertz)

Anholt er blevet en turistø. I dag har masseturismen fundet øen. Men allerede i 1920'erne var Anholt et celebert feriested, hvor især folk fra Københavns bedre borgerskab søgte rekreation fra den ny verden, kapitalismens gennembrud havde ført med sig. Man var begyndt at holde "ferie" et fænomen, der må forstås som den nødvendige modsætning til den ny verdensordens lønarbejde og den disciplinering af frididen, et lønarbøjde forudsætter.

Allerede i slutningen af 1800-tallet blomstrede en række feriesteder frem forskellige steder i landet oftest i miljøer, der endnu ikke var inddraget i den ny verdensordens malstrøm. Man drog fra storbyerne ud i den vilde natur til badehoteller og pensionater og levede her for en kort stund et liv for igen at blive "rigtige" og "hele" mennesker; for alene med naturen igen at finde sig selv (J. Frykman, 1979, p. 63). Man mødte "rigtige" mennesker, den indfødte befolkning, endnu ikke ganske spolerede af den ny verdensordens civilisation.

Ferielandet er gengivet med det tabte Paradis fra dengang alt var meget enklere og gennemsueligt, menneskene var mere frie og stod i et mere umiddelbart forhold til naturen og dens kræfter.

Ferieparadiset er et produkt af den ny verdensordens behov, og det bliver skabt af den ny verdensorden, skønt det af de ferierende ikke opleves som noget selvskabt, men som noget, der allerede er der, og som man blot tager ud og finder. Den vilde natur bliver gjort endnu vildere ofte med hjælp fra malere og digtere i deres naturfremstillinger og fremstillinger af menneskene i ferielandet. Fiskerne skuer udover havet: Klarer de pynten?

Det sociale miljø gøres primitivt og umiddelbart ofte ved at fremdrage folkloristiske myter om sørøveri, trolddom og anden voldsom og uciviliseret adfærd.

Man skaber de myter om det sociale og fysiske miljø, man har behov

for at finde som ferielandets modvægt til livet i den ny verdensorden.

Lad os nu vende os mod Anholt for nærmere at se på denne ø's forudsætninger for at agere ferieland og det tabte paradiis.

"Det er også min overbevisning, at befolkningen på Anholt er en rest af Danmarks urbefolkning, om den end især i den senere tid er blevet blandet med blod anden steds fra, vel oftest fra Jylland, dog også fra Sverige og i den sidste tid fra den lille ø Bogø i Grønsund.

Den egentlige anholtertype, der nu mere og mere udviskes, er en ganske anden og let at skjelne fra den gothisk-germanske race, der nu bebor Norden.....de egentlige Anholtere er mørke af ansigtslød med mørkt, ja sort hår og skjæg og øjenbryn, mørke øjne, gulagtig eller mørkløden hud.....det er ej blot i anthropologisk og archæologisk henseende, men også i geologisk og geonostisk, at Anholt kan give de lærde hårde nødder at knække." (Kristensen, E. Tang, Kbh. 1891, p.2)

Om befolkningen på den 22 km² store ø Anholt ude midt i Kattegat, syv mil fra Grenaa og næsten lige så langt fra Morup Tange i Falsterberg i Sverige, er en rest af Danmarks urbefolkning med ganske specielle racepræg, skal vi her lade ligge og blot notere, at folkesammlere og andre meget tidligt var opmærksomme på dette af øens iøvrigt mange ejendommeligheder, set i forhold til det øvrige land: det kraftige indgifte mellem øens befolkning.

Allerede i 1742 rapporterede den lokale præst, at "indbyggerne ere alle besvogrede og beslægtede i 3 die Leed efter Hø Kongl. Dispensation og mest inclinerede til ladhed og selvrådighed". (Efter Nielsen 1981, p.119) Dem gode præstmands reflektioner over konsekvenserne af dette indgifte og den derved opståede særprægede slægtskabsstruktur, skal ikke kommenteres, blot at "reproduktionen" på Anholt tidligt synes at have været ret speciel.

Margit Brandt(Brandt,1972) hævder således, at indtil ca. 1900 var næsten alle giftermål på øen alene mellem anholtere. Undtagelsesvis tog man kvinder fra Sværtig. De kom til øen som tjenestepiger ved

landbruget og var desuden fermet til at rede garn. Da landbruget blev lagt om, forsvandt imidlertid også dette svenske islat.

Undrende over anholternes særprægede fysionomi (et træk, der går igen i næsten alle beskrivelser fra øen) spørger P. Tauber (Tauber, 1882,p.68) sig, om dette særprægede udseende mon kan skyldes englernes ophold på øen 1809-14, unægtelig en mærkværdig hypotese, men ham vidende er der i denne periode kun født et vægte barn på øen, så årsagen kan ikke søges her. I perioder opholdt op til 400 engelske marinere sig på øen under besættelsen, men de har absolut holdt sig for sig selv. -

Først med anlæggelsen af fiskeri- og trafikhavn i 1902, som de første år rummede op til 500! fremmede fiskekuttere brydes øens isolation og "fremmede" gör deres indtog. Senere kommer turisterne. Det første sommerhus byggedes 1916, i 1939 var der 10, i 1969 var der 127.(Nielsen 1981, p.229) I dag gæstes øens ca. 250 faste beboere årligt af flere tusinde turister. I 1983 skønner man, at 25.000 turister sagte det tabte paradies på Anholt mod et par hundrede i slutningen af 1930'erne (Karlsen, 1938).

Øen Anholt har siden 1800-tallet undergået kraftige ændringer m.h.t.-erhvervsgrundlaget. I ældre tid tilhørte den kronen, men blev i 1441 forlenet til Otto Nielsen Rosenkrantz, der 1668 videresolgte øen til toldforvalter Peder Jensen Grove. I 1711 blev øen plyndret af svenskerne. Den underlagdes stamhuset Krogerups fideikommis, hvis ejer er ingeniør Fr. Chr. Rostgård v.d. Maase. Denne familie ejer stadig størsteparten af øen.

Interessen for øen skyldtes først og fremmest de indtægtsbringende strandinger for hvilke øen i ældre tid var berømt og berygtet. I lang tid var de den vigtigste indtægtskilde for beboerne ("hver lever christelig og nærer sig af vrug", som bekendt blev Fr. Rostgård meget opbragt over, at Holberg valgte øen som skueplads for Peder Paars). Skønt der allerede 1560 udgik kgl. ordre til at opsatte en fyrpande på øen, var der forstædtlig nok ikke den helt store entusiasme fra befolkningens side m.h.t. dens pasning. De gode fyr hjalp meget, men endnu i 1858-81 faldt af 337 strandinger i Randers Amt de 125 på Anholt, og i 1882-87 strandede 34 og 1894-99 31 skibe her.

Udbyttet af strandingerne tillfaldt for broderpartens vedkommende stamhuset, mens en tredjedel tilfaldt bjergringsmandskabet. Enhver mandsperson blev ved sin konfirmation indlemmet i et bjergrings-selskab og fik sin strandpige, der sædvanligvis var udpeget af hans forældre og senere blev hans brud. Ved siden af strandingerne drev man fiskeri og sælfangst. Det sidste ophørte næsten helt samtidig med den engelske besættelse af øen 1809-14, hvor sælerne næsten forsvandt. Man hævder, det skyldes englændernes skyderi i denne periode.

Endelig drev man et tilsyneladende ikke særligt udbytterigt landbrug, idet der var udstykket en række lige store brug og huse fra stamhusets jorder.

De store ændringer i øens erhvervsgrundlag sker tilsyneladende samtidig med anlæggelsen af fiskerihavnen i 1902. Samtidig overgår de udstykkede brug og huse til selveje, landbrugets betydning aftager kraftigt for næsten at forsvinde helt, fiskeriet om lægges til moderne former, og feriegæsterne begynder så småt at gøre deres indtag. Fiskeri og turisme bliver det bærende erhvervsgrundlag efter 1900.

Anholts anderledeshed er fremhævet i næsten al litteratur og tale af øen.

Såvel folk som anholterne selv lægger stor vægt på at understrege, at såvel livet som beboerne er anderledes.

Anholts historie og de forhold, der var afgørende omkring øens inddragelse i "den ny verdensorden" giver dog grund til at antage, at øens anderledeshed ikke blot er en myte, men et produkt af dels specifikke historiske forhold og dels den situation øens befolkning i øjeblikket befinder sig i.

I modsætning til landbrugssamfund og forholdene under den ny verdensorden har livet på øen tidligere været præget af stor usikkerhed og uregelmæssighed m.h.t. de økonomiske muligheder og planlægningen af det daglige udkomme. Fiskeri og strandringer var sær-

deles betydelige indtægtskilder. For begge næringer gælder, at man aldrig ved, hvornår og om "produktionen" kunne finde sted. Det er i langt højere grad et spørgsmål om at handle her og nu, når situationen opstår, at få mest muligt ud af den, fordi man aldrig ved, hvornår den ophører. I modsætning til denne "umiddelbare" eller "situationelle" handlemåde står agherugssamfundets og industriksamfundets planlagte og kontinuerle produktion.

Det er undertiden hævdet, at forholdene på Anholt langt op i tiden var "feudallignende" med een stor jordejer, der alfaderlig tog sig af alle væsentlige gøremål. Uden på nogen måde at ville hævde, at der i den seneste tid har hersket feudale forhold på øen, er det sikkert en rigtig iagttagelse at drage denne sammenligning. Karakteristisk for feudale forhold var den store adskillelse stånderne imellem, men også den udprægede grad af lighed og ideologi for de enkelte stænder og solidaritet mellem dens medlemmer omkring håndhævelse af dette ideal. Verdensordenen var givet og ufaranderlig og lederne var ikke de almindelige anholtere, men folk fra andre "stænder" f. eks. "udefra".

Vender vi os nu imod øens inddragelse i den ny verdensorden må etableringen af havnen i 1902 altså sættes som en skelsættende begivenhed og som værende sigende for øens forhold til det større nationale samfund, som var brudt frem sammen med den ny verdensorden. Det er vigtigt her at lægge mærke til, at det nationale samfund havde brug for en havn, men egentlig ikke for anholterne. Om øen havde været ubeboet havde vel ikke gjort nogen større forskel, ja vel snarere været en lettels på længere sigt. Havnen og de fleste af de for nationalsamfundet nødvendige funktioner blev ikke og er heller ikke senere blevet varetaget af anholterne, men af folk udefra: fremmede. Man var ikke specielt interesseret i anholterne som arbejdskraft i modsætning til, hvis man f.eks. havde anlagt en industrivirksomhed på lokaliteten. Anholterne kunne startet få lov at passe sig selv og opføre sig som de ville, blot de ikke greb forstyrrende ind i nationale aktiviteter på øen, og det var der ikke stor risiko for, idet der egentlig ikke var de store interesseforskelle. Anholt var i forhold til den ny verdensordens udbredelse et "quiet area" for at sammenligne med den koloniale

ne at forhandle med. Deres ønsker er ofte urealistiske set i forhold til det, man selv er villige til at præste, siger der.

Anholt har tidligt haft en særegen tiltrækningsskraft på turister og er i dag et af Danmarks "eksotiske" nærrreative områder. Det var som nævnt tilsyneladende især mennesker der var placeret centralt i den ny verdensordens malström, der i starten følte sig trukket af øens særegenhed. Det var ikke folk fra Grenaa, men fra København og andre storbyer, der først "fik øje på" øens rekreative muligheder.

Oftest fremhæves Anholts i forhold til det øvrige Danmarks særprægede naturforhold og det pikante ved at kunne afsondre sig fra den ny verdensordens jag. Men hvad er det egentlig turisterne finder så særpræget og egenartet på den lille ø midt i Kattegat? Sikkert naturen og afsondretetheden, men for de første feriegæster også anholterne og dagligdagens rytme – det sociale miljø. Gensynet med "det tabte paradies", eller som en farfatter navngivet øen "Det tossete paradiis".

For det første er der det forhold, at næsten alle kender hinanden som hele personer, d.v.s. ikke alene begænsede roller som i det nye samfund, hvor man ikke ved hvad ens arbejdskammerater laver i deres fritid, hvem de er gift med, deres familie o.s.v. Spørgsmålet er, om de fremmede også i denne sammenhæng afslører sig selv som hele personer, eller de alene er interesseret i at kende andre som sådanne. Det er sandsynligvis det sidste, der er tilfældet, medmindre man skaber sig en speciel touristidentitet. For de fremmede administratorer og tjenestemænd er der utallige "historier" fortalt af anholtere, der placerer dem uden for samfundet, og gør dem "umenneskelige". De første feriegæster på Anholt blev alle kaldt "Københavner" eller "kunstnere".

Feriegæsterne møder altstå på øen resterne af det samfund de forlod ved indførelsen af den ny verdensorden, men er ofte ikke i stand til at identificere forskellene som sociale eller socialt betingede. Derfor forklaringer som øboernes anden genetiske rod og de geografiske forklaringer om øens afsondretethed og smukke og særprægede natur.

Udbredelse af den ny verdensorden i Den Tredje Verden. Omkring varetagelse af havnets funktioner og de øvrige administrative og politiske funktioner, som den ny verdensorden førte med sig, var det udpræget folk udefra, der blev inddraget til at beklæde de ledende funktioner, og sådan er det tilsyneladende stadig. Det er bemærkelsesværdigt, at anholtere forlader området og beklæder tilsvarende poster, men sjældent vender tilbage. Forklaringen må søges i, at det ikke på en gang er muligt at være medlem af to "stænder", at være fuldgyldtig medlem af anholternes solidariske samfund og samtidigt at tilhøre de fremmede, der er øvrigt og de ledende.

På tilsvarende vis må anholternes nære familieforhold og højegrads afindgifte dels ses som et forhold, der opretholder og styrker denne tendens, og dels som en plausibel forklaring over for repræsentanter for den ny verdensorden for denne manglende deltagelse.

Den usikkerhed og uforudsigelighed, der herskede under tidligere tider forhold er også et kendetegn for øsamfundets situation, efter det er inddraget i den ny orden. En lang række af de servicefunktioner, som opretholdes med stor sikkerhed og kontinuitet på fastlandet i den kommune, Anholt tilhører i den ny orden, fungerer kun mangelfuld på øen. Mens på den ene side dette fremhæves af anholterne selv som et problem, at de ikke har samme service niveau som storsamfundet, undres man fra storsamfundets side over anholternes ringe interesse for selv at gøre noget ved sagen. Man forventer, at også den nye tilstand i den ny verdensorden oprettholdes af nye "feudalherrer", den kommunale, amtslige og statslige administration, samtidig med at man tilsyneladende tager det for givet, at udkommet af disse ønsker om bedring af livsvilkårene under den ny orden er af samme art som under den gamle. Det er ikke alene ved egen indsats, men også i høj grad et spørgsmål om held og skæbne om ønskerne opfyldes, på tilsvarende vis som der kom vrag og fisk eller ej. Myndighedernes og den ny verdensordens logik er ret uigenemsuelig, usikker, uforudsærlig. Øboerne betragtes derfor som vanskelige for administratorer.

Livet forløber også anderledes hos en befolkning, der ikke forventer farudsigelighed og kontinuitet i samme grad som den ny ordens menneske. Turister har det som med fisk og vrag. Pludselig dukker de op, er der en kort tid og forsvinder så igen. Nogen gange er der mange, andre gange få. Det er ikke til at vide. Man skulle således forme, at anholterne var ret upåvirkede af denne tidsmæssige diskontinuitet i relationerne til turisterne under forudsætning af, at de netop klassificeredes på linie med netop fisk og vrag.

I modsætning til andre sociale miljøer er denne diskontinuitet forenelig med anholternes opfattelse af tingenes orden, og turismen virker derfor ikke i samme grad forstyrrende som i et socialt miljø med stor recurrens.

Turistindustri, der netop kan være et særdeles usikkert foretagende, er i sin art heller ikke fremmed for anholterne. De nye fisk og vrag må udnyttes, når de er der.

Livet og dagligdagen uden for den nye verdensorden er præget af en egen ro og besindighed, man lever i høj grad i ruet. Den nærmeste fremtid kan jo alligevel ikke forudsiges, og tingenes orden er der andre, der er ansvarlige for, og den kan man kun ændre på, hvis lykken tilsmiler een. Netop denne holdning står i stærk modsætning til den nye orden med dens krav om forandring, udvikling og personlig indsats i form af regelmæssigt og hårdt arbejde. Man ikke det i høj grad er denne situation turisterne og andre, der opholder sig i miljøer uden for den ny orden, har følt og oplevet som noget positivt, samtidigt med at man har fornemmet det i forhold til det nye samfunds associale i denne holdning?

Som feriegæst på Anholt kunne man for en tid genopleve det svundne sociale mønster eller ihvertfald et mønster, der på væsentlige områder var modsat dagligdagen i den ny orden, der jo netop definerer ferie og fritid som det modsatte af arbejde og dagligdagens normale velorganiserthed.

Det er givet, at der her må skelnes mellem de turister, der ophold-

er sig længere tid på øen eller vender tilbage til den år efter år, og på den anden side turister, der blot lægger til i lystbåde-havnen på vej et eller andet sted hen. Ligeledes vil øen som moderne turistmål ganske vist kunne trække folk til på grund af natur-forholdenes egenartethed, men det vil ikke være muligt for en mas-seturisme at genopleve det tabte sociale paradiis, som de første feriegæster gjorde det.

Endelig nogle betragninger over slægtsskabets betydning i dette kulturmøde mellem to samfundsordener. I en tidligere fremstilling har jeg fremhævet, at samfund i marginale positioner i forhold til det dominerende samfund, som de søges inddraget i af økonomiske eller civiliserede grunde ofte udvikler en underudviklethed, hvor gamle systemer fremträder ofte ret uigenkendeligt som en slags "buffer-mekanisme" i kulturmødet. Det er en kendsgerning, at slægtsskabssystemet helt op til omkring 1900 var særdeles tæt på øen. Alle var i nær slægt med hinanden, hvilket kunne formodes at vanskelligøre en deltagelse i det nye samfunds atomistiske organisation med krav om "asociale" organisationsformer og stor individuel mobilitet.

Betydningen af det nære slægtsskab anholterne imellem nævnes stadig ofte som en begrundelse for befolkningens særpræg og manglende evne til at deltage på normale vilkår i storsamfundet. Også anholtere selv understreger det nære slægtsskab som om ikke en udviklings-hindrende faktor, så dog som et træk, der er specielt for deres ø. Det er dog uklart, om slægtsskabssystemet i den aktuelle fremtrædelsesform har ret meget til fælles med den tidligere form i andet end den kendsgerning, at man er meget indgift med hinanden. Det vil være væsentligt at undersøge, om det tidligere slægtsskabs formodede pragmatiske karakter i den senere tid under den ny orden er afløst af et system, hvor genetik mere automatisk konstituerer slægtsskabsrelationer, hvorfod man kan leve op til den selvvagte og i dag pragmatiske myte om det nære familieforhold mellem øens beboere.

Skal jeg nu forsøge at opsummere forholdet mellem myte og virkelighed omkring Anholt som ferieparadis er det allerede gjort klart, at

Anholts anderledeshed på en række væsentlige områder er en realitet. Dens historiske forudsætninger og dens placering i dagens samfund betinget i fællesskab, at det sociale miljø er meget anderledes end det, turisten og feriegæsten lever under i den ny verdensorden. Det sociale miljø har også det nødvendige element af usikkerhed og primitivitet m.h.t. de materielle livsbetingelser, fordi der er tale om et lille øsamfund, der på en række områder endnu ikke er bragt op på storsamfundets "serviceniveau". Det sociale miljø gør-es derudover endnu mere eksotisk og "vildt" ved at referere til øboernes tidligere næring som folk, der "plyndrer" vrag. Endelig er der myten om øboernes "racesærpræg". Den vilde natur er der også. Man nævnte ofte, at man risikerer at "gå vildt"ude i den store "ørken", og det er en kendsgerning, at kun en ganske lille del af øens areal er "kultiveret". I modsætning til mange andre ferie-paradiser er der altså en ganske betydelig del realitet bag myterne i tilfældet Anholt.

Det updagede paradies - perioden indtil 1900.

Den første beskrivelse af egentlige turister på Anholt er Grenaa Musikforenings udflugt til øen 1852. Ekspeditionen blev over fem numre beskrevet i Grenaa Avis som "En lyttstour fra Grenaa til Anholt". Afrejsen startede fra byens torv, hvorfra man "med musik af blæsende instrumenter i spidsen satte sig i bevægelse ned til havnen". Under musik, sang og kanoners tonden, efter at der med det ved stranden tairigt tilstedevarende publikum var veklet et flere gange gjentaget, hurra "lettede man anker med kurs mod den fjerne ø. Man nåede frem tidligt næste dags morgen, men" landsætningen? Var dét ikke i højeste grad pittorisk, da vi een for een, grebne af fire kraftfulde anholtske arme, frit svævende over brændingen og den våde tang bragtes i land? Og var det ikke på den anden side tillige comisk at see anholterne, med indtil ov'er knæt blottede ben, vade fra båden med deres byrder (nogle i en stilling som i en tidligere periode turde have været mere end tvetydig) og under almindelig jubel smide dem i land på det tørre sand? Den efterfølgende køretur med " de pilmagre heste, lidt større end en stor hund og lidt mindre end en stor kalv" i "vogne ikke større end et deitrug" var også en oplevelse, især "eftersom

hestene gik langsommere end kudsken, kom denne stadigen et par alen foran, og det var ganske comisk at see, hvorledes han jevnlig måtte gjøre et skridt tilbage, for igen at komme til at følges med dyrene..., en maniuvre, der uden tvivl var blevet til en væne, thi den samme forestilling blev aldeles regelmæssig givet ved hver vogn". Men så måtte der jo være Anholts smukke natur at glæde sig over. Men nej, "det triste udseende, som denne kant af øen alt bærer præg af, bidrog ingenlunde til at gjøre den(rejsen) mere behagelig. Intetsteds, så lang øjet kunne nå fandtes det ringeste spor af vegetation, og den viollette hebedblomst, der hist og her stod ensom og forladt, tjente kun til endnu mere at fremhæve dens øde og sorgelige omgivelse". Langt om længe når man dog fram til nogen, man kender byen og de dyrkede marker, det kultiverede... byen, som på to sider er omgivet af store til dels opdyrkede bakker, der "væsenlig bidrage til at bringe lidt liv i det eensformige tørre landskab". Ja byen, det dyrkede og kultiverede hører live til, Anholts natur er et øde. Man bestiger byens bakke, og kultiverer udsigten ved "derfra at lade musikken lyde ned over byen og dalen". Om udsigten har man iøvrigt at bemærke, at den består af "14 gårde og 18 huse, foruden præstegården og forvalterens bopæl... og øjet hvilede med velbehag på kirken, der netop i disse dage var blevet pudset op og som, omgivet af præstens smukke have sandeligt ikke lidet forskjønende udsigten". Det som var værd at se på var menneskenes spor i naturen: bygning-er og præstens have.

Anholts, senere så stort besungne naturseværdighed, ørknen, får denne omtale med på vejen, "en sandørk i samme smag som den, vi havde gjort bekjendskab med på morgenspadsretouren". Selskabet drager videre til øens kro, hvor man møder øns "rigtige mennesker": præsten, læreren, godsbessidderen, fyriinspektøren. Man spiser, drikker og synger. Gennem sognefogeden indbydes også anholterne til dans om aftenen. De møder talrigt frem " i deres stads, der just ikke bærer noget ejendommeligt præg, men som vi desuagtet ikke vil undlade i korthed at beskrive....."(citeret efter Svenstrup, 1948). De "lystreisende" fra Grenaa fandt ikke Anholts skønne natur, og dens befolkning blev betragtet med overbærenhed om ikke som en smule komiske og tilbagestående.

I 1866 foretog museumsassistent V. Boye en rejse "på offentlig bekostning" for at se på nogle mærkelige fundsteder fra stenalderen (Boye, 1876) på "den lille ø Anholt, en ingenlunde misundelsesværdig plads". Om øens attråværdighed oplyser han i sin rejsebeskrivelse: "Da den desuden er almindelig bekjendt som en sørgelig udørk, bliver Anholt kun såre sjældent gæstet af andre end dem, som af en eller anden tvingende nødvendighed drages derhen" og "Medens det vestlige højdedrag vel ingenlunde kan siges at danne noget vildt landskab, ja om sommeren endog skal tage sig smukt og hjemlig ud, når kornet bølger på markerne, har derimod den anden del af øen, den store slette mod øst(ørkenen), så vildt og øde et præg, at den som aldrig har været der, ikke let kan gjøre sig nogen forestilling derom".

Også præsten Lorentz Bynch(Iris og Hebe 1801, 2. bind) havde vanskeligt ved at oplyve ørkenens storladne natur, medens han opholdt sig på øen, "strax østen for byen åbner sig et ørkenlandsråb i sin hele vilde skikkelse. Et gult øde på en miles længe hæver sig over alle sider for øjet, en aklædt, forarmet og forstyrret natur, ned-slaar nu vanderen, hvor han flytter sin fod. Når man undtager her sand, steen og lidet markhalm, har ødelæggelsen intet levnet, alt natures gode, som andetsteds fryder, og lokker os i dens favn, er sorgeligt her forsvundet". Retfærdigvis må nævnes, at præsten dog samtidig i malende vendinger generelt beskriver øens øvrige stordadne natur. Her tænkes især på ørkenens tidlige tilstand som skovbevokset område, ødelagt af menneskene ved ubetænksom skovhugst. I 1902 bringer Illustreret Tidende en artikel fra Anholt, hvori berklages, at når havnen nu snart står færdig vil Danmark have vistret et stykke gammelt, ejendommeligt folkeliv. "Opholdet på den afsides ø, den vilde, barske og trøstesløs øde natur(har selvfølgelig i åndelig som legemlig henseende, sat sit præg på befolkningen).... Alvor, indeslutted og dyb religiositet er fremtrædende egenskaber". Naturen på Anholt er altså "trøstesløs", "forarret og forstyrret", "en sørgelig udørk" og et "eensformigt tørt landsråb". Turistparadiset Anholt er endnu ikke opdaget - og dog. I indledningen til bogen "Øen Anholt i sagn og sæd" fra 1891 skriver folkemindes forskeren E. Tang Kristensen: "Øen egnar sig i et og alt i ganske

fortrinnig grad til anlæg af sanitorier og helbredelsesanstalter af enhver art, og at her findes det herligste vand til både behøves næppe nævnes. Sådanne anstalter vil nok komme, når øen har fået det, hvortil den ikke blot for sin egen, men for alle kattegatfiskeres skyld allermest trænger til, nemlig en havn".

Ferieparadiset Anholt - perioden efter 1900.

I 1902 er Anholts havn færdig. I 1904 får øen sit første hotel: "Peder Paars". I 1920 bygges forsamlingshus og i 1916 øens første sommerhus: Stiholm. Fra 1921 indsættes skibet "Vera" som regelmæssig forbindelse mellem øen og omverdenen. 1905 skriver Hans Hjort bogens "Sandholm - breve fra en dansk ø. Anholt", og 1912 udkommer Harald Kidde's "Helten". Begge bøger handler om mødet mellem den ny verdensorden og den gamle. Scenen er henlagt til Anholt, hvor henholdsvis en brystsyg københavner og en læge fra samme stad flygter fra Verden ud til den lille ø i Kattegat. Hans Hjort var oprindelig som mand opholdt sig 1903-08 på Anholt som filialleder for et fiskeeksportfirma i Grenaa. Siden blev han brofoged ved Pontonbroen i Aalborg. Harald Kidde skulle have besøgt øen et par gange (Dyekjær, 1928), "Helten" blev i den efterfølgende tid "bogen" for Anholts feriegæster. Alle måtte læse den. Tilsyneladende var den ikke så populær hos anholterne. Dyekjær (op.cit.) finder det således "besynderligt at høre en af øens beboere udtale, at han ikke mente, der var tre mennesker på Anholt, der havde læst "Helten", og ingen af dem, der havde læst den(han var selv den ene), syntes om den eller anbefalede den til nogen".

Tilsvarende skriver K. Karlsen, selv indfødt anholter, "om "Helten" og Action Friis's behandling af Anholt i værket "De Danske Øer": "Jeg er ikke bange for at sige, at hvis d'herrer digtere har haft til formål at skade øen, er dette opnået i fuldt mål. Læseren af disse bøger kan jo ikke undgå at få indtrykket af, at hele øens befolkning er nogle underlige forkoblede og degenererede mennesker, som man i grunden ikke skal tage alt for alvorligt, hvis de fremdeles ønsker om at få et eller andet forhold forbedret. Til gengæld vil jeg ikke nægte, at f.eks. Kiddes bog "Helten" har været til gavn for turistlivet. Sikkert ikke få turister har taget turen til

Anholt for at se, om der er flere af den slags mennesker, som bog-
en skildrer" (K. Karlsen, 1945).

Hans Hjorts "Sandholm" blev først publiceret i 1980, men er som nævnt skrevet i 1905 og må betragtes som en dokumentarisk skildring skønt i litterær form af, hvorledes Hjort forestiller sig, man som feriegæst ville op leve øen. Han lader sin gæst bo på hotel "Klitbo" ("Peder Paars") og fortæller, at ejeren kom fra Jylland, og at "han havde udvidet og moderniseret "Klitbo" i en betydelig grad, men hertil var hans forhåbninger, trods al reklamen, ikke gået i opfyldelse. Sandholm forblev opdaget, og turiststrømmen udeblev ..." (Hjort, 1980, p. 20). I bogens afslutning nævnes, at øen endnu ikke er "opdaget" og der udtrykkes håb om, at det aldrig må ske:

"Det lyder vist lidt egoistisk, men ærlig tal tør jeg, at sandholmene helst vil være fri for at få "turiststrømmen ledet denne vej", som vor vært så smukt udtrykker sig. At han ønsker det, er jo ganske naturligt, men de øvrige øboere ser os vist hellere gå end komme, om jeg kender dem ret ... Nå, forhåbentlig er den Columbuss eller Cortes, der skal erobre Sandholm for civilisationen ikke født." (Hjort 1980, s. 139)

Men Anholt blev opdaget af "civilisationen" i de følgende år. I en artikel i Grenaa Folketidende fra 1938 skriver K. Karlsen efter en længere lovprisning af Anholts natur: "... Jo, vist er der skønt på det lille Anholt. Mærkeligt at det først nu er ved at gå op for den danske befolkning. Nu kommer flere og flere hertil hvert år for at nyde ferien. Anholts befolkning er om sommeren fordoblet.

Men de, som først fandt Anholt og år efter år vender tilbage, de ryster på hovedet og siger: Nu er idyllen brudt. Nu er charmen borte, thi hvor mennesker samles bliver alt ødelagt.... Herude kan (dog) trods tilstrømmingen af mennesker endnu i mange år blive en klit, hvor man kan ligge i læ for vinden, ligge og se på de drevende skyer, lytte til vinden i de stride marehalmstrå, drømme om den tid, som svandt og den, som skal komme". Feriegæsterne tid er ved at være forbi. Masseturismen gør sit indtag. Ferieparadiset bliver et sommerland.

"Københavnerne" på Anholt.

tid efter 1920, hvor det første pensionat, "Havely", bliver etableret. Meget tyder på, at feriegæsterne "opdagede" øen i forbinder med kammerherrens jagtselskaber og udlejning af jagten på øen, som han havde eneretten til. I perioden mellem de to verdenskrige og umiddelbart efter 2. verdenskrig blev der i hvert fald ikke annonceret med øens feriemuligheder. Gamle feriegæster anbefalede stedet til de nye og opgav de nødvendige kontakter m.h.t., hvor man kunne bo. Efter 2. verdenskrig var der 3 pensionater på øen. Udeover "Havely" tillige "Anes Pensionat" og "Dalgrens Pensionat". Pensionaterne organiserede også udlejning af værelser hos private anholtene.

Feriegæsterne blev kaldt "københavnerne", fordi hovedparten kom fra hovedstadsområdet. Herfra var der to ugentlige afgange med det gode skib "VERA", der sejlede København-Anholt-Grenaa-Ebeltoft og tillige sikrede øen dens nødvendige forsyninger bl.a. af fødevarer til turister og øens befolkning. Turnen til Anholt med "VERA" som fast forbindelse startedes allerede i 1921, og den var en særdeles central del af ferieoplevelsen. Det kunne ofte være en barsk tur og vejrforholdene medførte ofte, at skibet slet ikke kunne gå i havn på Anholt. På trods af denne usikkerhed blev feriegæsterne altid til den sidste dag, siges der, og skibets komme eller udebliv- en var altid et tilbageværende samtaleemne mellem feriegæsterne. Skibet var jo forbindelsen med omverdenen, og man følte sig virkelig som feriegæst isoleret og "strandet på en øde ø", når skibet udeblev.

I Anholts historie er strandinger og farlig sejlads et af de områder, man som feriegæst interesserer sig meget for, og det var en af de ting, man gerne ville have de gamle anholtere til at fortælle om. Sejladsen til Anholt med "VERA" kan måske ses som en tillægs genoplevelse af disse forhold samtidig med at usikkerheden omkring forbindelsen til omverdenen bekräftede, at man virkelig befandt sig i periferien af den ny verdensruds velfororganiserede. En pensionatindhaver har udtrykt sin undren over, at feriegæsterne næsten blev en lille smule skuffet, hvis overfarten havde været uproblematisk og forbindelsen regelmæssig.

Rejsen til den gamle verdensorden måtte foregå rigtigt.

De første regulære feriegæster dukker op på Anholt allerede kort

De første sommergæster blev som nævnt kaldt "københavnerne". Hoved-

parten kom fra hovedstadsområdet, men også gæster andre steder fra områdetes af denne fællesbetegnelse. En anden ofte anvendt betegnelse var "kunstner", og meget tyder på, at de faktisk var kraftigt repræsenteret blandt de tidligste feriegæster: teaterfolk, sangere, filmskuespillere, ballerdansere, musikanter og desuden kunstmalere. Endelig var der også mange grosserer, direktører og undervisere fra højere læreanstalter.

Det nævnes, at en forudsætning for at holde ferie på Anholt var, at man havde en lang ferie og ikke var alt for afhængig af at skulle være tilbage til et bestemt tidspunkt. Dette kan vel tages til udtryk for at de ferierende faktisk holdt lang ferie på øen og måske ikke var så nøjeregende m.h.t. feriens længde, og som anholternes forklaring på feriegæsters sociale sammensætning.

Det er typisk, at de samme feriegæster vendte tilbage år efter år og at deres børn igen også blev faste gæster hos de samme værter på øen. Det var da også disse stamgæster, der var de første til at lade bygge sommerhuse på øen.

Feriegæsterne kendte næsten alle anholtere og kunne følge dem i deres daglige færd. Anholterne kendte også stamgæsterne som feriegæster og deres erhverv. Det var imidlertid yderst få anholtere der besøgte deres stamgæster hjemme i deres hjem. Kun meget få anholterpiger kom f.eks. med tilbage som hushjælp hos dem. Men feriegæsterne kom også kun yderst sjældent i anholternes hjem som gæster, og anholterne blev ikke inviteret ud i sommerhuset. Man mødtes i forsamlingshuset, hvor der var bal hver søndag og ofte desuden på andre af ugens dage. Her mødtes gamle og unge feriegæster og anholtere og fik sig en snak og en dans. Det var ofte feriegæsterne selv, der arrangerede dans i forsamlingshuset og det var ikke ualmindeligt, at kunstnerne "gav et nummer" til underholdningen. Der blev så samlet penge ind, og de gik til betaling af forsamlingshuset og betaling af spillemand. Udover festerne i forsamlingshuset kom feriegæsterne heller ikke meget sammen. Man besøgte kun sjældent hinanden i sommerhusene og pensionatgæsterne foretrak at trække sig tilbage til deres værelser med en god bog.

Man ville helst være for sig selv, også når man gikture eller lå på stranden, hvor hver familie havde sin gryde, hvor man kunne ligge helt ugennert. Det var i forsamlingshuset man mødtes og gik hen, hvis man ville træffes.

Feriegæsterne søgte også den sociale ensomhed, og såvel deres indbyrdes sociale samkvem som deres sociale samkvem med anholterne var i høj grad institutionaliseret omkring ballerne i forsamlingshuset. Tilsyneladende er dette næsten det eneste område, hvor feriegæsterne aktivt deltager i anholternes liv, og hvor man agerer sammen. Til gengæld var feriegæsterne meget interesseret i at høre om anholternes sociale liv og følge med idet. En central rolle spiller her tilsyneladende nøgleromanen "Helten" af Harald Kidde fra 1912. Den var næsten obligatorisk læsning for feriegæsterne og dannede ofte udgangspunkt for deres interesse for at udspørge anholternes om deres dagligliv.

På spørsgålet om anholternes interesse for feriegæsters dagligliv og hvad de i øvrigt foretog sig, når de ikke var på ferie, er svaret ofte, at det var man ikke særlig interesseret i. Feriegæsterne eksisterede stort set kun den tid, de opholdt sig på øen, og det var deres liv her, man interesserede sig for. Når de havde forladt øen, var de stort set socialt døde for anholterne.

Ferieliv.

Mange af de gamle anholtere var ikke særlig glade for feriegæsterne. Man så lidt ned på dem og kunne ikke rigtig regne med dem. Det var almindeligt at have lidt grin med dem. Omkring etableringen af de første sommerhuse var et særligt problem, at sommerhusejerne indhegnede deres jordstykke, medens de selvfølgelig forventede fortsat at kunne færdes fri på anholternes arealer. Anholterne reagerede på dette udslag af den private ejendomsret fra den ny verdensorden ved uheldigvis at komme til at træde de opsatte hegn ned, hvor man ønskede friet at kunne færdes.

"De skulle jo være brune. Det var det, det drejede sig om. Ellers gik deture". Anholt berømmedes af feriegæsterne for de gode bademuligheder, den smukke natur og det gode vejr. Mange pensionatgæster foretrak at få madkurv med til stranden, så de kunne blive dermede hele dagen og gåture derfra. Der var tre strande, hver med sine fortirin, og gæsterne gik altid år efter år til den samme strand og helst også til den samme gryde. Stranden var så stor, at man også kunne være helt for sig selv, og det foretrak man. Nøgenbad-

ning var meget tidligt særdeles udbredt som badeform på øen. På trods af anholternes baggrund som fiskerbefolkning, tyder meget på, at de også meget tidligt badede, men solbadning afholdt man sig fra. Og så gik man ture. Feriegæsterne gik og gik. Dette fænomen var i starten til stor undren for anholterne, der ikke havde tradition for at gåture uden noget egentligt mål. Afstandsbegrebet er desuden relativt, og anholterne på deres lille ø betragtede selv korte afstande på øen som besværlige distancer. For feriegæsterne var det en del af ferieceremonien at skulle gå øen rundt under opholdet. Man gik lange ture i "Ørkenen" og afftenturen til Sønderjylland for at se solnedgangen var næsten obligatorisk. Man gik helst alene eller familievis, aldrig i større grupper som fællesudflugter. På de lange ture studerede man flora og fauna. Man ledte efter sjeldne blomster og diskuterede ivrigt sine fund med de øvrige pensionatgæster, når man kom hjem. Man var meget optaget af øens på mange områder meget specielle natur.

Det er allerede nævnt, at feriegæsterne i den tidligste fase ofte benævnes som "kunstnere". Udover at der var mange kunstnere og en del kunstmalere skyldes dette sikkert, at mange feriegæster gav sig til at male Anholts natur, at de blev kunstnere, når de kom til øen.

Både den ivrige botanisering og den kunstneriske udfoldelse tyder på, at naturoplevelsen for de tidlige feriegæster endnu ikke var ren konsumption. Man tillegnede sig den ved at undersøge den eller male den. Skønt anholterne betragtede de lange spadseretur som fysiske kraftpræstationer, tyder det på at feriegæsterne også allerede var besjælet af senere tiders opfattelse af, at naturen var noget, der skulle kæmpes imod og besejres gennem f. eks. at have marcheret eller løbet igennem uvejsom ørken, der fremhæves som øens natur, mødet med den ny verdensordens modsætning, det kultiverede bylandskabs arkitektur og anlagte parker og mennesketrængsel.

Den fremmede drager til Anholterø og nyder der feriens dage, trods søsygens kvaler på rullende so, han kommer dog hvert år tilbage, og styrket og brunet og frejdig i sind han lukker igen i sin storby sig ind.

M.S.J.
(Udat. sangbog udgivet af Anholt Borgerforening).

Lad dårer kun strømme til Vesterhavets kyst,
til Hornbæk og Gilleleje,
lad strøg-københavneren følge sin lyst,
hans lakstøvler ej vi vil eje,
lad ham slæbe rundt med sin storstadskultur,
når vi kan beholde din fri natur.
Hil dig Anholt med fygende klit,
med ørken, med måge og "palmer",
her nyder man livet så forløst og frit,
at mindet om dig aldrig falmer.
Lad millionæren beholde Trouville,
når Anholt blot altid må høre os til.
S. Tillige.
(Udat. sangbog udgivet af Anholt Borgerforening).

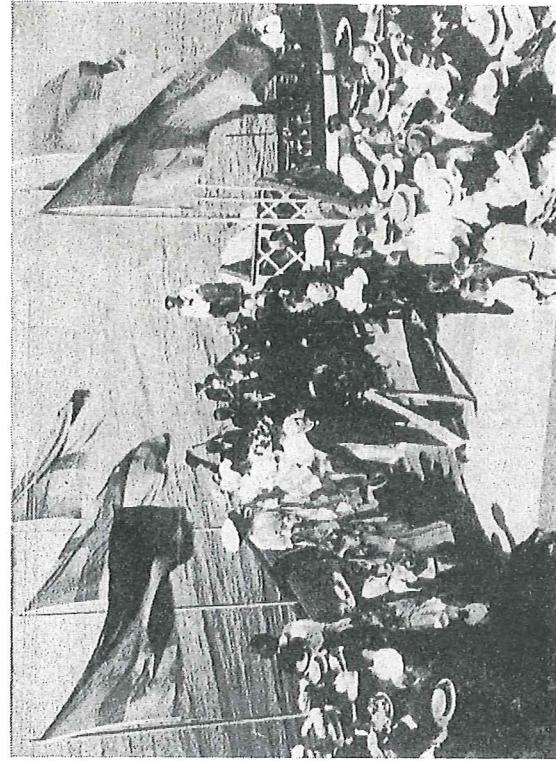
Litteratur.

- Boye, V.
"Anholt. En topografisk-antiquarisk Skizze"
Saml. til Jysk Historie og Topografi 1876-77,
s. 39-58.
"Bryllup og gifttermål på Anholt".
Folk og Kultur, Kbhv. 1972.

Kerstin Gunnemark:

BADGÄSTLIVETS FÖRÄNDRING OCH KULTURMÖTET MELLAN
BADGÄSTER OCH BOFASTA UNDER 1900-TALET

Inledning.

- Bynch, L.
"Mere om Anholt".
Iris og Hebe 1802, s. 127-28.
Dyekjær, B.
"Anholt.. Vor litterære o og dens berømmelse".
(Upubliceret papir til seminar Lillesand, 1981)
- Friis, Acton
Frykman, J og
Löfgren, O
Hjort, Hans
Karlsen, K.
Karlsson, K.
Kidde, Harald
Kristensen, E. Tang
Bielsen, Bo
Svenstrup, C.
Tauber
- "De danske Øer" bind 3. København 1928
"Den kultiverade människan".
Lund, 1979.
"Sandholm. Breve fra en dansk ø, Anholt".
Grenaa, 1980.
"Anholt".
Upubliceret manuskript i Grenaa Egnssarkiv.
Udateret.
"Anholt"
Grenaa Folketidende, 15. juni 1938.
"Helten".
København, 1912.
"Øen Anholt i Sagn og Sæd".
København, 1891
"Anholt i skildringer og billeder".
Grenaa 1981
"En lytttour fra Grenaa til Anholt" for 100
år siden".
Grenaa 1948, Privattryk.
"Fra et ophold på Anholt".
Geografisk Tidskrift, 1882.
- I.
Kung
Oscar II
Marstrand
- Allting genomgick sakta en förändring. De förhållande
som jag talat om, som jag minns, är från seklets början
fram till första världskriget. Sen i och med att kungen
lämnade Marstrand 1907, så fortgick det något år men sen
kom andra människor.' (Int.15, sommargäst.)
- Varför skedde denna förändring av badgästculturen?
Hur påverkades kulturmötet mellan bofasta och badgäster av den pol
itiska, ekonomiska och sociala utvecklingen i svenska samhället
under 1900-talet?
- Vilka skillnader kan iakttagas beträffande badgästernas beteende-
mönster i kustsamhällena och deras attityder till sommarlivet?

Mitt syfte är att peka på några faktorer vilka belyser den förändringsprocess som badgästlivet och kulturmötet mellan badgäster och bofasta genomgick under 1900-talet.

Studien bygger på intervjuer med bofasta och badgäster som hyrt eller ägt hus ett antal år i något bohuslänskt kustsamhälle (Bilaga I).

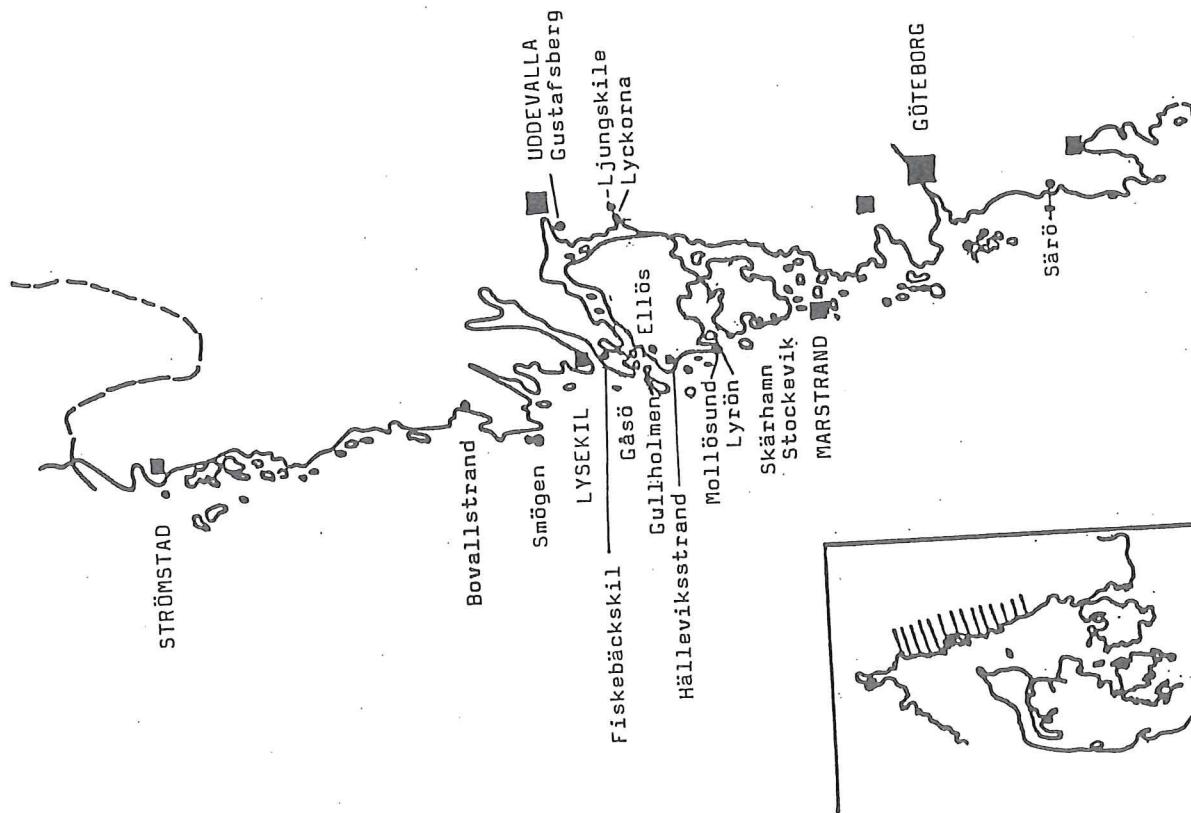
Bakgrund – Havsbadorter.

Badgästkulturen började växa fram i Sverige under 1800-talets förra hälft. I Strömstad, Lysekil, Gustafsberg utanför Uddevalla och Marstrand i Bohuslän samt Särö utanför Göteborg och Varberg i Halland etablerades havsbadorter efter internationellt mönster. Sociétsanläggningar förlades i eller i närheten av städerna. (Lysekil blev dock stad först år 1900.) Under 1800-talets senare del fanns ångbåts- och/eller järnvägsförbindelser till dessa havsbadorter.

Inom adel och borgarskap började det att bli modernt att åka till havsbadort. Det förespråkades av läkarkåren som mycket hälsosamt och synnerligen viktigt för den som kände sig klen. Stadsborna skulle stärka sin kropp och själ genom att vistas i kustmiljö. Speciellt viktigt var det att intaga olika former av varma och kalla bad som botade eller eliminerede sjukdomar. Badandet utfördes efter detaljerade föreskrifter. Kalla havsbad skulle vara mycket korta och av medicinska skäl ske utan baddräkt. Följaktligen kom havsbadorterna att bestå av såväl varmbadhus som kallbadhus uppförda vid strandkanten (Stackell 1974). Läkarnas propaganda fick effekt, till allt fler för till kustens badorter för kortare eller längre perioder (Wallin 1858).

Viktigast av allt var förmodligen den sociala aspekten. Att ha råd att åka till en viss badort och delta flitigt i sällskapslivet stärkte den sociala positionen såväl i hemstaden som på badorten. Det ansågs vara särskilt fint att vara badgäst i Marstrand under den period 1887-1907 som Oskar II gästade ön. Det finns många historier som belyser hur badgäster fåfängt försökte komma med i kungens inre krets (Int.15).

Ungånget inom borgarliga klassen var viktigt för att hitta lämplig äktenskapspartner. men kanske främst för att knyta kontakt-

KARTA ÖVER STÄDER OCH SAMHÄLLEN SOM OMNÄMNS I ARTIKELN
Skala 1 : 1.000 000

"Och där i Lysekil gick det förfärligt mycket fina damer och de seglade i parasoller, och de hade hattar och var fin societé, och så fanns badläkare. Han hade till upp-gift att vara någon slags värd. Det var väldigt mycket familjer, mammor som för dit med sina döttrar för att få dem bort gifta..... Det blev ju alltid en väldig rivalitet om gossarna som kom. Det kom en del familjer, kom belevande med sina söner, och så kom det unga studenter som bodde en månad och roade sig och träffade flickor".
(Int.17, sommarväst)

Badgästculturen under 1800-talet hade många gemensamma närmare med livet på brunnsorterna som varit populära resmål under 1700-talet.⁷⁾ Dagen var inrutad efter ett schema - som var viktigt att följa - för olika aktiviteter. En dag på Marstrand kunde gestalta sig på följande sätt:

Ev morgonbad, kallbadhuset vid 7-tiden.

Kl. 7.50 för fäderna med ångbåten till arbetet i Göteborg.

Kl. 8.00 började badkapellet spela i parken.

Kl. 9.00-9.30 morgonbön som leddes av prästen.

Frukost
Vid 11-tiden kom ångbåten med morgontidningar, 11-kaffe.

Därefter spelades tennis, seglades med bofasta o dy1.

Kl. 13.00-14.00 höll badkapellet konsert i Societétsparken.

Kl. 14.00 bad i kall- eller varmbadhuset.

Kl. 15.00 lunch
Kl. 16.50 fäderna återvände med ångbåten från Göteborg

Middag.
Därefter drog man sig ner till Societetssalongen. Herrarna spelade bräde eller kort och damerna satt i tidingsrummet och läste tidningar. (Int.15)

Det var dans två gånger i veckan. Onsdag var det allmän dans och fri entré. Men på lördag skulle det vara lite finare och då var det entré. (Int.15).

Kontaktfället mellan bofasta och badgäster var mycket begränsat. I början av 1800-talet hyrde badgästerna rum i själva societéts-anläggningen (Stackell 1974). När antalet badgäster successivt ökade, började även bofasta hyra ut. Men "en stor del av Lysekils arbetarbefolning hade inga inkomster av uthyrning till badgäster. Oftast saknades de praktiska möjligheterna: lägenheterna var för små och trångbodda, de låg i typiska arbetarkvarter, familjen ägde inte lakan eller extra säng" (Olson 1981).

Under senare delen av 1800-talet började speciella sommarvillor för uthyrning att uppföras. I en del fall låg badgästernas sommarvillor i en från övriga samhället avgränsad del tex Lyckorna - Ljungskille. Där var det enbart baderskor och andra bofasta som utfördे tjänster av olika slag som hade kontakt med badgästerna och deras tjänstefolk (Dejke 1978).

Badgästerna markerade sin grupp tillhörighet gentemot bofasta på flera sätt. De vita kläderna och den bleka hyn symboliserade frihet från kroppsarbete. Att vara brun var klart deklasserande eftersom arbetare ofta blev brunna när de utförde arbete utomhus (Gustavsson 1981).

Kustkulturen.

I relation till borgarskapet från städerna var de bofasta en homogen grupp som ägnade sig åt ett begränsat antal näringar med många beröringspunkter. Kyrkans inflytande var vanligtvis starkt oavsett om orten präglades av stats- eller frikyrka. De resor som förekom var vanligen förknippade med de maritima näringarna eller säsongsarbetet på annan art. Folkets erfarenheter, intryck och impulser inom och utan samhället blev mycket likartade. Ett gemensamt värdesystem uppbyggt på invånarnas uppfattning av levnadsvilkoren i samhället och de beteendemonster som växt fram i denna kultur. Givetvis har inte synsätt och värderingar varit identiska för alla. Skillnaderna har många gånger varit markanta mellan fiskare - stenhuggare, män - kvinnor. Den sociala kontrollen bidrog emellertid till att kustomaternen bicehölls (Jmf Löfgren 1977, Sjölin 1978, Thormark 1981).

Skillnaderna mellan samhällena baserades på varierande näringsskombinationer och invånerantal. På små orter var inte den sociala skiltningen mellan bofasta lika påtaglig som i de större. Det var ofrånkomligt att alla hjälpte och umgicks med alla. I större samhällen var kontakterna tätast inom den "egna" yrkesgruppen.

De näringssgrenar som förekom var sjöfart, fiske, fiskeberedning, stenhuggeri. I skärgårdssamhällena var jordbruksbruket vanligen av mycket ringa omfattning. Båtbyggeri var i vissa fall en binäring som bönder på Orust ägnade sig åt (Gunnemark 1982).

Badgäster söker sig till fler kustsamhällen.

Stenhuggeri förekom endast norr om Lysekil där graniten finns. Men övriga näringar drevs mer eller mindre i samtliga kustsamhällen. Vissa samhällen kom dock att domineras av en eller ett par näringar. Således var flertalet män på Gåsö och i Fiskebäckskil skutskepare. I Möllösund och Skärhamn drevs omfattande fiskberedning vid sidan av fiske och sjöfart.

Före näringssfrihetens införande krävdes burskap för att få lov att driva sjöfart. Skepparna blev sik kontingentborgare i närmaste stad. Detta medförde kontakter med städernas borgare och social prestige bland bofasta på hemorten (Johannesson 1978).

"Det var ju väldigt särpräglat för samhället, dessa skepparhus som låg längs gatan. De skilde sig från allt det andra.... Det var många sådana. De betraktades som ganskä myndiga, de hade ju pengar och ägde jord. Och de bestämde väldigt mycket i kommunalt hänseende. De kunde skriva och de kunde ta hand om sådana saker, nära de gick islandare och skepare. Det var en överklass. Ofta var det väl de ras barn som fick studera."(Int.4,bofast)

"Det var en djädra klasskillnad, t o m i min barndom, kan man säga. Fast då hade ju fiskare många gånger bättre stället än vad vi andra skeppare hade. Men det var kvar det där, kyrkbankarna.... Det var olika placering för skepare och fiskare. Det var det från början. Då var det köpta bankar".(Int.2,bofast)

Utmärkande för fiskarkulturen är den kollektiva andan. Storsjöfisket förutsatte båtar och redskap som var kapitalkrävande. Detta lösades genom gemensamt ägande och arbetet drevs enligt egalitärä principer. De ojämna inkomsterna och stora olycksfallsriskerna skapade ett utvecklat hjälpsystem bland befolkningen (Hasslöf 1977).

Långvariga perioder med dåliga fiskefångster kunde vara förödande för fiskarfamiljerna. Men värst utsattta var egendomslösa som var anställda inom fiskberedningen och blev arbetslösna när verksamheten i sillsalterier upphörde.

Fr o m 1900-talet började det förekomma att bofasta byggde med tanke på uthyrning. Husen försågs med en rymlig huvudvånning samt källarlägenhet som beboddes av hyresvärdens familj sommartid.

Majoriteten av stadsborna som vistades på västkusten under 1800-talet sökte sig till städer med etablerade havsbadanläggningar. Men på slutet av 1800-talet började en och annan badgäst - däribland konstnärer och författare - bega sig till kustsamhällen och hyra in sig hos någon bofast.(Gustavsson 1981).

I flera fall var det till skepparsamhällen som badgästerna kom tidigt. Gåsö är ett exempel på samhälle med många skeppare. Strukturella förändringar inom sjöfarten i början av 1900-talet, medförde att barnen till dessa skeppare tvingades skaffa sig andra yrken. Med påföljden att många flyttade därifrån. I samband med skutfraktfartens nedgång blev badgäster en viktig inkomstkälla. Förandringsprocessen i de svenska skepparsamhällen har många likheter med den norska som tex i Lyngør på Sørlandet (Fritzner 1983).

Det kom dock att dröja in på 1910- och 1920-talet innan skärgårdssamhällena fick en större badgästpublik. Och då byggdes många mindre hotell och pensionat.

"Det fanns tre pensionat i Hälleviksstrand. Det största hotelliet, hade som mest 100 gäster. De hyrde rum i samhället och åt på hotellelet." (Int.5,bofast)

"Min mormor, ägde och drev hotell i samhället 1912-1952. Och det gick till på så sätt att gästerna åt på hotellet. Men så inkvarterades de hos befolkningen. Så mormor som ägde hotellelet, hon hyrde nästan alla husen. Och så flyttade de som bodde i husen ner i källaren. Mormor hade personal som gick omkring och städade i husen. Det var folk från hela landet som arbetade på hotellelet." (Int.24,sommargäst)

En annan informant som drev pensionat under 1930-talet berättade att:

"Städning och bädning skötte husvärdarna. Det fanns ens-taka fall som kunde ha linne med sig. Och då gjorde det 50-öre per badd. Då låg de för 1 kr/natt. Annars kostade det 1,50 med lakan." (Int.3, bofast)

"Hela vintervåningen, alltså första etaget hyrdes ut till samma familj i 26 år. Och sen fanns det då en annan också, som bara var byggd för sommargäster med fullt utav sovrum". (Int.23, sommargäst)

Badgästernas närvärda medförför välkomna extra förtjänster för många bofasta. Speciellt för änkorona var uthyrningen betydelsesfull, i samhället med begränsade utkomstmöjligheter för, kvinnor. (Gustavsson 1981)

Badgästerna närvärda välförför välkomna extra förtjänster för många bofasta.

II. Badgäster tillsammans med hyresvärdinna (sittande t.v.) och hennes son (stående). Foto i privat ägo.

Fiskberedning gav framför allt kvinnorna sysselsättning. I dessa samhällen var inte befolkningen beroende av extra inkomster från badgäster. Att hyra ut till badgäster innebar en hel del passning vilket kunde vara svårt att kombinera med fiskberedningen som hade högsäsong under sommaren.

Det blir modernt att vara brun.

Vilka var de bakomliggande faktorerna till att samhällen som Bovallstrand, Hälleviksstrand inte utvecklades till havsbadorter med societethus som tex Gustafsberg och Lyckorna?

Myccket talar för att havsbadorterna av många yngre ansägs vara förlegade.

"Livet undergick en sakta förändring, en allmän utjämning. Det var på gott och ont naturligtvis. Det var ju en hela del tillgjordhet och stelhet. Ja, hela oskarstiden var som en operett." (Int. 15, sommargäst)

Man önskade inte längre gömma sig under parasoller när solen tittade fram. Dessutom var havsbadorternas intrutade dagsschema påfrestande. De som vände societéslivet ryggen ville leva ett "friare" sommarliv och bada 2,4 eller 8 timmar per dag beroende på väder och vind. Det började att bli modernt att vara brun, det gällde att passa på att sola nära vädrat var fint. En helt ny attityd till badandet växte fram.

"Man såg tex ute vid herrbadet ett gäng som solbadade från morgon till kväll. Och i slutet av varje sommar valde de negerkung". (Int.15, sommargäst)

Badhusens betydelse minskade till förmån för friluftsbaden. Badgästerna upphörde successivt att följa de gamla badläckarnas restriktiva badordinationer. Det var inte bara vistelsen vid det saltmättrade havet och kurbad som skulle ge förbättrad hälsa, utan ett fysiskt strängt tagit inte förrän på 30-talet. Men i andra platser som Fiskebäckskil och Gåsö... Badgästerna blev huvudnäringen. Men så var det inte i Möllösund".

(Int.2, bofast)

aktivt sommarliv med mycket sol och bad som skulle stärka kropp och själ. "Dessutom utmärktes tiden strax efter sekelskifftet av en stark strömning av ljus- och friluftsdyrkan inom vissa konstnärligt ledande kretsar, hos målare som J. A. G. Acke, Eugen Jansson m fl med bildar av nakna, badande ynglingar på soldräckta stränder." (Stackell 1974)

Bleks hy gav inte längre social prestige. I början av 1900-talet ökade urbaniseringen i Sverige. Allt fler flyttade till städerna och arbetade inomhus i industrier mm. Solbrända badgäster markerade social distans gentemot städernas arbetarbefolknings som inte hade några ekonomiska möjligheter att vistas på badort.

Någon betald semester var inte aktuell. För en del krävdes klen hälsa för att badgästlivet skulle bli enrealitet. En informant som var anställd vid ett statligt verk berättade:

"Jag fick inte ta tjänstledigt utan läkarintyg."
(Int.13, sommargäst)

En orsak till nya kustsamhällens popularitet måste ha varit att de var relativt billiga att bo på.

"Det var tjänstemän som kom hit. Men jag tror inte att de var några som var särskilt överförmögna. För de var ganska så sparsamma."(Int.1, bofast)

Antalet badgäster ur medelklassen växte. Denna grupp hade genom 1905 års realskolereform erhållit tjänstemannayrken och därmed fått möjlighet att successivt göra karriär (Sandström 1975). Den som lyckades hade råd att ta ledigt ett par veckor på sommaren. Efterfrågan på lägenheter och pensionat ökade på kustorterna. De bofasta kunde erbjuda sina vinterbostäder och tjänstvillighet samt en vacker natur och härliga bad. Det stämde mycket väl in på de nya badgästernas förväntningar på sommarlivet.

Kultur- och klassmöte.

Mötet mellan bofasta och badgäster var ett möte mellan två världar två kulturer, två klasser.

Även om grupperna fick kontakt genom uthyrning och segelturer var umgången otänkbart.

"Omkring 1910 hyrde familjen en sommarvilla i Gustafsberg. Far ville gärna komma tillbaka. Han hade bott där med sina föräldrar som barn. Mor önskade sig lite umgänge. I Elös, där vi hyrt tidigare, hade hon ingen att umgås med".
(Int.13, sommargäst)

Majoriteten av de första badgästerna kom vanligen från de större städerna och var storförretagare, högre tjänstemän och/eller akademiker (Gustavsson 1981). Deras levnadsvillkor baserades på en solid ekonomi. De hade tjänstefolk anställda i hushållet som följdje med till badorten. Badgästernas livsstil styrdes av borgarliga ideal med individualistisk prägel (Frykman/Löfgren 1979).⁴

När antalet badgäster ökade medförde detta att gruppen blev mer socialt differentierad. Inslaget av småföretagare och lägre tjänstemän ökar i viss mån i mellankrigstiden (Gustavsson 1981). Denna kategori är dock inte större än att ändrade attityder till sommarlivet kan ses som en generationsfråga. De yngre badgästerna vid denna tid var intet lika attraherade av societétslivet på de äldre badorterna som sina föräldrar. Men även de yngre var starkt påverkade av den borgarliga livsstilen som de knappast ifrågasatte, med tanke på deras beteendemonster gentemot andra badgäster och de bofasta.

En informant som arbetat på hotell i nära 30 säsonger berättade:

"De allra flesta gästerna var trevliga och lättskötta. Flertalet hade god uppfostran och ett enkelt sätt och inget behov av att hävda sig. Uppkomlinqarna var ofta värre och skrytsammare, men de var få."(Int.6, bofast)
Badgästernas livsföring på de nya badorterna hade flera likheter med societétslivet på de äldra orterna. Vid middagarne på pensionaten följdes etiken strängt. Badgästerna umgicks ofta i kotterier som uteslutande bestod av badgäster med likartad socio-ekonomisk ställring och värderingar.

"Det var väldigt mycke läkare åtminstone på hotelllet. Vad det var för typ av gäster på pensionatet, det vet jag inte riktigt. Men på hotelllet var det mest läkare." (Int.24, sommargäst)

I en del av kustsamhällena bildades föreningar vars syfte var att etablera och underhålla tennisbanor, badplatser, bryggor mm. Dessa föreningar domineras många gånger av badgästfamiljer som återkom år efter år till samma ort.(Int.11, 20, 25) På hotellen och pensionaten anordnades dans. Publikten var uteslutande badgäster, ev med undantag av någon kväll i veckan när deras tjänstefolk och bofast dansade där. Vid bryggdansen förekom att alla kategorier var närvarande men var och en höll sig till sin lek.

Kontakterna mellan badgästernas och de bofastas barn har varit varierande. Barnen til fiskare fick tidigt hjälpa till med diverse sysslor i och utanför hemmet och fick däremed mindre tid över till lek.

"Barnen sökte sig till varandra för att leka och det var ingenting som hindrade det."(Int.1, bofast)

"Men det var mest så att herrskapsbarnen höll sig på sin kant och ortsborna på sin".(Citat ur Dejke 1978)

De bofastas barn upplevde och iakttog sociala barriärer mellan grupperna vilket de på ett sinnrikt sätt uttryckte i sina badgästlekar.
"Vi lekte badgäst, för det mestta ute i vedboden. Då klädde vi på oss vad vi kunde hitta av gamla kläder och träsor, det skulle föreställa långa kjolar. Fick man sedan tag i en bit gardin eller så, var ju lyckan gjord, den la man över axlarna. Så tog man en pinne som lagt en tiindning på och höll upp, det var parasollen. Ja, sedan gick man där fram och tillbaka och slängde och imiterade badgästerna. Och så-talade vi fint."(Citat ur Olson 1981)

Något egentligt umgänge mellan badgäster och bofasta förekom inte, utan att de drack kaffe tillsammans någon eller några gånger per sommar. Vissa badgäster bjöd värdfamiljen på middag på pensionaten före avresen till staden. (Gustavsson 1981).

III. Badgäster och bofasta fotograferade i samband med en middag 1921. Foto i privat ägo.

"Jag gissar att det var, att man smorde dem med gåvor och så, så att de(badgästerna) säkert skulle få komma tillbaka." (Int. 19, sommargäst)

Klasskillnaden mellan badgäster och bofasta kom till uttryck på olika sätt.

"Våra jämnåriga(badgäster) sa att vi måste lägga bort titlarna med dem(bofasta) annars tycker de att ni är mäliga och vikliga. Då sa vi, att vi känner oss så unga till de här äldre. Det är väl de som skall lägga bort titlarna med oss. Men det gick inte för sig utan det skulle vi göra som kom utifrån. Så där var ju kvar en viss klasskillnad." (Int.19, sommargäst)

Något kulturellt utbyte mellan grupper med så olika levnadsvillkor, referensramar, beteendemönster och värdesystem är mer eller mindre uteslutet. Både badgäster och bofasta var måna om att markera social distans. De bofasta som var ekonomiskt beroende av badgästerna, anpassade sig hellre till deras krav än att de kritisera dessa öppet. Sitt förhållningssätt gentemot badgästerna markerade de bofasta genom att berätta historier för varandra om hur dumma och liggande och opassande. (Gustavsson 1981).

Badgästernas livsstil kan dock ha haft viss påverkan på barnen till skeppare, vilka tillhörde de mest välbeställda i kustsamhället. Skepparnas livsstil hade vissa beröringspunkter med städernas borgarskap. (Jmf Fritzner 1983).

Generellt sett var ortsbefolningen dock oroliga för att kontakten med badgästerna skulle ge ungdomarna dåliga vanor (Gustavsson 1981). Badgäster blir sommargäster.

Badgästlivet under 1920- och 1930-talet földe i stort sätt samma mönster. En nyhet är dock att det började dyka upp en och annan sportstuga längs kusten på 1930-talet. Oftast är det någon som bott på pensionat eller hyrt av bofasta i trakten som köpte en(sjö)tomt och lätt bygga en sommarstuga. (Int.14, 18, jmf Genrup/Nordin 1977).

En förändring inträffade dock 1938 när rätten till 12-dagars semesterlägstiftades. "Det är först på 1930-talet som man kan tala om att turistväsendet övergick från överklasshobby till folkrekreation". I denna anda tillkom RESO 1937" Genrup/Nordin 1977".

RESO arrangerade tidigt sommarvistelse på Gullholmen. Det var relativt enkelt för badgästerna att ta sig dit med ångbåt som gick mellan Göteborg och Lysekil. Att komma till Gåsö var besvärligare eftersom ångbåten endast lades på redden utanför ön och någon bofast måste hämta badgästerna i mindre båt. Gåsöns badgäster kom även fortsättningsvis att domineras av akademiker från Stockhomstrakten, medan Gullholmens badgäster tillhörde olika sociala skikt.

"Detta medförade att de bofasta på Gåsö såg ner på Gullholmen för att deras badgäster inte var lika 'fina'." (Int.23, sommargäst)

För de bofastas del var den ekonomiska krisen under 1930-talet påtaglig. Många tvingades att flytta och söka sin utkomst i andra näringar.

Utflyttningen från kustsamhällena medförde att en del hus stod tomma och såldes så småningom till badgäster. I en del fall var det badgäster som varit på samma ort i 3-4 generationer. (Int.24)

Badgästerna har bl.a. köpt permanenthus pga svårigheter att hyra sommarbostäder i attraktiva skärgårdssamhällen. De bofasta har under efterkrigstiden blivit mindre angelägna att hyra ut. Flera fd hyresvärdar har egna barn och barnbarn som sina nya sommargäster. Genom att många bofasta fick möjlighet att ge barnen högre utbildning och att ekonomin förbättrades också deras sociala medvetenhet. De ville inte längre noga och bocka för badgästerna. De bofastas kritik mot badgästernas beteendemönster blev nu allt tydligare och öppnare (Gustavsson 1981).

"Familjen slutade med uthyrning(början av 50-talet) efter som frun fick arbete i kiosken. Det innebar att hon tjänade minst lika bra som på uthyrningen, men det var mindre slitsamt." (Int.8, bofast)

"Den yngre generationen har under uppväxtåren många gängar känd sig undanskuffade av sommargästerna som hyrde deras rum. Barnen fick flytta ihop med frånsläkternas i källaren. Detta har medfört att de i många fall inte kan tänka sig att hyra ut idag,trots att de har plats." (Int.22, sommargäst)

Därmed förändras badgästkulturen successivt, den sociala spänningen bland sommarbesökarna ökade vilket medförde att de började benämna sommargäster, istället för badgäster.

Under 1950-talet blev det allt vanligare att hushållen skaffade sig bil. Samtidigt förbättrades vägnätet successivt. Följaktligen var det inte lika nödvändigt som tidigare att planera resmål, färdsätt och inkvartering i god tid före avresen.

"Då började alla dessa landsvägsriddare i sina bilar komma ut. Och det börjades att tävla. Och sen blev det mer och mer raggarbeten. Jag flyttade ifrån Marstrand 1960" (Int.15, sommargäst)

Den rörliqa turismen var ett faktum och allt fler fickråd och möjlighet att skaffa eget sommarhus. I närheten av en del kustsämhällen byggs speciella stugbyar under 1960-talet, tex utkanten av Stockevik och på Restenäsön några kilometer från Ljungskile.

Sommargästernas begränsade möjligheter att bygga nadsförbud på många håll under 1960- och 1970-talet har lett till stigande priser på befintlig bebyggelse. Under 1970-talet har dessutssom allt fler storstadsbor flyttat ut medan de yngre bofasta valt att stanna kvar i kustsämhällerna. Konkurrensen om husen har medfört konflikter mellan sommargäster och en ny generation bofasta. (Int.5, 10, Gunnemark 1982)

Antalet större fritidsbåtar har expanderat kraftigt under 1970-talet. Bohusläns har en attraktiv skärgård och de moderna segel- och motorbåtarna utgör alternativ till sommarhus.

Pensionaten försvinner från badorterna.

I början av 1800-talet var det mindre vanligt att barn följde med till havsbadorterna. Vanligtvis var det vuxna personer som vistas där. Föräldrarna tog först med sig barnen när de började bli giftasvuxna. Undantag gjordes av medicinska skäl om barnen var klena eller sjuka. En informant, uppvuxen i Sverige, född 1896, berättade:

"Familjen hyrde inte varje sommar på västkusten. Det var bara om någon varit klein och behövde miljöombyte med salta bad." (Int.13, sommargäst)

Även under 1930-talet var det främst vuxna utan småbarn som hyrde in sig på pensionat.

"Det var de som stannade i månader och de som bara stannade någon vecka. Barnfamiljerna blev aldrig långtgående. Utan det var ju mer där det var ett par stycken (vuxna)." (Int.3, bofast)

Småbarnsfamiljer hyrde en villa eller del av hus och hade hembiträde med sig som skötte hushållet och barnen. Badgästförladraarna hade kontinuerlig tillgång till barnvakt och kunde gå till pensionatet för att äta och dansa nära de hade lust.

"Då var vi yngre och var ibland där uppe och dansade och tyckte att det var förskräckligt roligt." (Int.19, sommargäst)

Under senare decennier har det dock blivit ovanligare att ha med hembiträden eller att bofasta hjälper till med hushållsarbetet.

"Vi hade väldigt mycket släktningar och vänner på besök, både dagsbesök och de som bodde hemma hos oss. Så vi hade stort hushåll. Då hände det att N. kom in och hjälpte mig göra iordning mat, jag kunde kalla på henne när jag ville. Vi var väldigt goda vänner från första början..... Numera har sån hjälp blivit så dyr, i den man jag kan, gör jag allt själv." (Int.19, sommargäst)

Självhushållningen blir allt vanligare bland sommargästerna, vilket leder till minskade kundunderlag för pensionaten. Stigande omkostnader, högre löner samt en relativt kort säsong gjorde pensionaten olönsamma (Int.24). Omkring 1960 var många av pensionaten i de bohuslänska kustsämhällena redan nerlagda.

Fler orsaker till pensionatsdöden än ekonomiska kan sökas i sommargästernas ideal. Idealfilden förskjuts från pensionaten till de egna husen med egen uteplats/trädgård. Sommargästerna föredrar ett "friare" och kanske också anonymare sommarliv än det pensionaten kan erbjuda. Hänsyn behöver inte tas till övergå pensionatsgäster. Maten kan ätas på tider som passar familjen. En annan fördel är att släkt och vänner kan komma på besök, i kortare eller längre perioder.

"Makarna anser att huset ligger perfekt vid en barnvännig vik i närheten av samhället. I samhället har det alltid funnits jämnåriga barn/ungdomar, vilket medfört att flickorna fortfarande följer med till landet." (Int.21, sommargäst)

Att bo på pensionat under hela semestern 4–5 veckor är uteslutet för det stora flertalet barnfamiljer av ekonomiska skäl. Det egna sommarhuset passar mycket bra in i en livsföring med centrerings kring familjen och de närmaste släktingarna (Hansen 1978).

Intresset för tillfälliga besökare på sommarorten är minimalt med undantag för ungdomarna. Sommargäster som vistas under större delen av sin fritid i sommarhuset lär ofta känna sina grannar på landet bättre än de i staden. Umgänge mellan gran- ner förutsätter dock att de tillhör samma socio/ekonomiska skikt. Det sociala livet i sommarhusen och dess inredning intrikas många gånger på besök av barn och barnbarn. Sommargästfamiljerna har således inte i någon större utsträckning saknat pensionaten efter dess nedläggning.

Familismen är inte helt ny företeelse under 1900-talet men har blivit desto vanligare under de senaste decenierna. Redan 1859 när Viktor Ryberg besökte det köpmansaristokratiska Särö skrev han: "Familjelivet, der det slagit ut sin vackraste blomma, skapar inom sina kretsar en anda af sjelftillräcklighet i god mening, en känsla, att man bland sina närmaste har sin värld, och denna känsla gör den vanlige främlingen, om än välvkommen, så likväl icke eftersökt." (Citat ur Stackell 1974)

Det var under 1800-talet som kärnfamiljen framför allt i borgerliga kretsar fick en ny, mer framträdande roll (Frykman/Löfgren 1979). Detta har senare blivit ideal för olika sociala skikt men först kunnat förverkligas när den materiella standarden höjts under efterkrigstiden.

Några enstaka pensionat finns dock kvar. Många gäster återkommer år från år till samma pensionat. Av stamgästerna har en del bott på många västkustpensionat och gästat havsbadorter i Danmark och Tyskland.

"På pensionatet bor mest äldre. Det är mest damer men även herrar. NN säger att pensionatet inte är lika populärt bland män. Aven är NN var yngre var majoritetens av gästerna damer. NN menar att många män inte tycker om att klä upp sig till middagar etc..... För krävdes elegantare klädsel på restaurangerna. Nu är det annorlunda, enklare. Men även nu byter man om till middagen. Herrarna har kavaj med slips och damerna en fräsch bomullskläning. Annars har man kanske gått i långbyxor under dagen." (Int.13, sommargäst)

IV.
Pensionatgäster
Bohuslän 1947
Foto G.Lundqvist
STF arkiv
Stockholm

Pensionaten gör det möjligt för många äldre, ofta ensamsläende att vistas vid havet och träffa jämåriga. Säkerligen är intet kontinuiteten med stamgäster som återkommer betydelselös. Men långtifrån alla kan tänka sig att bo veckovis på ett pensionat. Kanske kommer pensionaten att helt försvinna när den generation av övre medelklass gått bort som vistas på pensionatet sedan de var barn/ungdomar. För den som saknar släktningar som kan ta emot gäster, blir bohuslänssemestern då en utopi.

Framför allt blir inte Bohuslän något semesteralternativ för ensamstående och andra som inte har råd eller lust att äga sommarhus eller båt. Idag är det få husägare som vill hyra ut rum eller lägenheter. Antalet vandrare är också mycket begränsat. Detta innebär att nära pensionaten dött ut, har familjen slagit igenom totalt.

Trots att somarpensionaten som en sista rest från havsbadortstiden försvinner lever den borgerliga badgästkulturen kvar, om dock i delvis ny skepnad. I en del samhällen är det märkbart att sommargästerna umgås i mindre kotterier. De träffas inte längre på societéshus eller somarpensionat men i varandras hem.

"Det är ganska mycket societétsliv i husen där, och alla håller reda på vem som har bjudningar och vilka de bjuder. Alla vet, att alla kan inte bli bjudna på en gång, fast de blir sårade när de inte kan bli bjudna och så." (Int.17, sommargäst)

"När barnen växte upp var vi ca. 20 sommargästfamiljer som umgicks. Och barnen hade mycket roligt tillsammans. Varje sommar har vi minst ett party med 20-30 gäster." (Int.16, sommargäst)

Kraven på mat, dryck och klädsel är höga och kan bli betundande för fruarna som inte längre har hembiträden eller bofasta till hjälpa.

"Det kan bli ett livligt sällskapsliv. Och det är inte roligt det heller. Det kan urarta, med middagar och sånt och det är ju inte meningen." (Int.20, sommargäst)
 "Ja, det kan bli polariseringar. Lärarfolk håller ihop, affärsmän av olika slag de hör ihop. Sen finns det badgäster som inte vill umgås med någon överhuvudtaget. Det finns många sådana, de är helt passivavända mot gällande samhällets service, och alla ser kanska negativt på dem när de inte gör någon insats." (Int.23, sommargäst)

Andra sommargäster har sina "rötter" i kustsamhällena, är barn eller barnbarn till bofasta. Denna kategori umgås mycket med bofasta som har en likartad livsstil.

"Vi umgås med bofasta eller fd bofasta, dvs. sommargäster som är födda i trakten. Övriga sommargäster umgås mycket sinsemellan." (Int.10, bofast)

Kulturmörtets förändring.

Att vara badgäst för 100 år sedan och sommargäst idag, innebär många skillnader på olika nivåer. Det geografiska avståndet är det samma, men resan tog betydligt längre tid och kontrasterna till stadslivet i storstäderna var sannolikt större än idag.

Det var närhet och avstånd mellan grupperna då som nu. Men förtätningarna var annorlunda och därmed fick kulturmötet an annan karaktär.
 Mycket av vad ortsborna saade och gjorde var säkerligen obegripligt för badgästerna. Medan stadsbornas manér och beteendemönster otvivelaktigt verkade konstlat i de bofastas ögon.

Badgäster har då som nu tagit med sig sitt värdesystem från staden. Att badgästlivet har förändrats hänger i hög grad ihop med att stadslivet ej varit statiskt. Förändringen kan delvis ses som en generationsväxling. Speciellt tydligt är det när en ny generation får förändrade sociala och ekonomiska levnadsvillkor, variation det öppnas nya möjligheter att forma livet i staden så väl som på landet.

Att vara bofast och konfronteras med sommargäster förr och nu är långt ifrån samma sak. Förr i världen tillhörde badgästerna samhällets elit "som man skulle se upp till". Det var självklart för bofastas som fostrats i enlighet med hustavlideologen. Badgästerna krävde mycket passning men i gengäld gav det pengar till hushållskassan.

Generationsväxlingen bland bofastas vid mitten av 1900-talet har medfört andra attityder gentemot sommargäster. Dagens bofastas bygger inga hus med tanke på uthyrning. Numera behöver ingen hyra ut för att klara sin försörjning. Kontaktytorna mellan grupperna är vanligen mycket begränsade. I den mån grannskap förekommer utvecklas ibland umgänge, men detta förutsätter likartade värderingar och intressen.

Tidigare försiggick mycket av badgästernas umgängen i offentliga miljöer som societéshus och pensionat. Därefter har umgänget flyttat över till hemmen och blivit helt slutet. I de minsta samhällena har t.o.m affären upphört som utgjorde en naturlig möteplats för både bofasta och sommargäster.(Int.7, 21)

Många gånger är barnen en kontaktlänk mellan sommargäster och även bofasta. Barnen som vistas inom samma geografiska område brukar ha kontakt upp i tonåren. Men skilda erfarenheter och attityder skapar barriärer.

"NN:s dotter har kontakt med sommargästernas tonåringar. Men hon tycker att en del av sommargästpojkarna är stödiga och dryga." (Int.9, bofast)

Dotterns umgänge med sommargästabarn har inte lett till någon kontakt mellan föräldrarna.

"NN säger att hon har en känsla av att de känner sig för mer. Hon medger att det kan vara inbillning, men säger att flera andra bofasta delar hennes uppfattning. En del sommargäster är framfusiga, vilket väcker förargelse". (Int.9, bofast)

"Attityden gentemot sommargäster varierar bland bofastan. En del har väldigt ont av dem. Det beror ju på vad det är för sommargäster också. De som kommer och tror att de äger hela samhället bara för att de har hyrt en stuga, dem är inte så omtyckta."(Int.12, bofast)

"Jag har kontakt och omgås med sommargäster. Vi gör spontana besök hos varandra. Eller bjuder in varandra på kaffe med dopp."(Int.6, bofast)

Men undantag för barn och ungdomar, verkar äldre bofastan vara den grupp som har mest kontakt med sommargäster utan släktanknytning till orten. I vissa fall har vänskapen vuxit fram under lång tid. Sommargästfamiljen har i flera generationer vistats på samma plats. Från barnsben har såväl bofasta som sommargäster följt varandra i olika faser av livscykeln. Umgänget har vanligen formen av kaffebudningar och/eller tjänstesbytte tex läkarkonsultation –

hustillsyn (Int.9, 21, 24). Förr förekom det att bofastas döttar arbetade som hembiträde hos sommargästfamiljerna. En del följde även med till Stockholm eller Göteborg för fortsatt anställning när sommaren var slut. (Int.6)

Badgästculturen liksom kulturmötet mellan stads- och kustbor genongår en succesiv förändring. Detta innebär att äldre former av badgästliv lever vidare trots att nya generationer delvis byter livsstil. Fölkligtgen är det mycket svårt att avgöra när en förändring i sin helhet har slagit igenom. En informant, född 1934, berättade, att hennes morföräldrar kunde tänka sig att vistas i solen utan parasoll och vita vantar (Int.22). Denna societétsdam kom att skydda sig för solen i flera decennier efter att badgossarna hade börjat välja negerkung på Marstrand.

Badgästlivet och kulturmötet är helt avhängigt av individens värderingar. Många männskor genomgår en socialisationsprocess under uppväxttiden som skapar ett värdesystem som förändrats föga efter tjugearårsåldern. En betydelsefull faktor beträffande kulturformers permanens.

Med tiden har levnadsvillkoren för såväl bofastan som sommargäster förändrats, vilket medför att kulturmötet mellan dem förändrats. Båda grupperna har fått en ny karaktär och i vissa fall är det omöjligt att hitta någon kultur- eller klassgräns mellan dessa grupper idag. Det kan bl.a. förklaras med att många av dagens sommargäster är arbetare som har sina rötter i skärgårds samhällena. En konsekvens av denna utjämning är att giftermål mellan grupperna blivit vanligare. (Int.14)

Förändringarna av badgästculturen och kulturmötet mellan sommargäster och bofastan baseras på höjd ekonomisk standard, semesterslagstiftning och tendenser till social utjämning i det svenska samhället under 1900-talet. Därmed har möjligheterna att byta livsstil ökat väsentligt. Förr var det naturligt att barnen växte upp och annamnade den kulturella omgivningens värdesystem, lärde sig

Faderns yrke och bibehöll familjens sociala status. I dag är det inte lika självklart att barnen, oavsett klassstillhörighet, eftersträvar föräldrarnas livsstil. Impulser från olika politiska och kulturella strömningar i dagens industrialsamhälle medför att det gemensamma värdesystemet i många fall försuntit. Följaktligen är inte värdegemenskapen i lika hög grad som tidigare bunden till bostadsort och yrkessgrupp.

Sjärgårdssamhällena har påverkats av urbaniseringssprocesserna i städerna. Avståndet mellan stad och land har förkortats på många sätt. Detta innebär nödvändigtvis inte att grupperna har kommit varandra närmare. Kulturmötet har ändrat karaktär. Bofasta och sommargäster utgör inte lika självtalat som tidigare homogena grupperingar. Graden av umgängen och kontakt mellan grupperna är mycket varierande. I mindre samhällen förefaller kontakterna varat tätare än i större. Umgängesformerna är relaterade till faktorer som ålder, kön, civilstånd, grannskap, släktskap och livsstil. Samhällsföringenar liksom andra typer av föreningar utgör eniktig länk när det gäller integrering inom och mellan grupperna.

1800-talets socialt homogena badgästskultur skiljer sig på många sätt från dagens heterogena turism. Utbudet av semesteralternativ och aktiviteter har expanderat kraftigt under efterkrigstiden. Förbättrade kommunikationer och relativt billiga paket- och charterresor har medfört att de gamla västsvenska havsbadorterna med tiden fått konkurrens av inhemska och utländska semestermål i när och fjärran. Att bohuskusten kommer att bestå som ett attraktivt semesteralternativ under överstående tid, råder det inget tvivel om. Men badgästkulturen är under ständig förändring och i hög grad avhängig av den framtida politiska, ekonomiska och sociala utvecklingen i Sverige.

NOT

Under 1978 arbetade jag inom Anders Gustavssons projekt "Kulturella kontakter i Bohusläns kustbygder" vid Etnologiska Institutionen, Göteborgs Universitet. Denna artikel bygger på ett urval av djupintervjuer som jag utförde med 75 personer med anknytning till kustsamhällen med skiftande karaktär (Gunnemark 1982, 1983).

Dejke, I. 1978: Badortsliv på Lyckorna 1890-1940. Etnologiska Inst. Gbg Univ, stencil

Fritzner, N. 1983: Lynger - Lokalsamfunn eller fritidsby? Magisteravhandling, Institut for etnologi, Oslo Universitet, stencil.

Frykman, J. & Löfgren, O. 1979: Den kultiverade mänskan.

Gentrup, K. & Nordin, U. 1977: Fritidsboendebevanor. Kunskapsöversikt rörande vissa sociala och kulturtillistoriskas aspekter.

Gunnemark, K. 1982: Att bo och vistas i Bohuslän - en studie av levnadsvillkor, värderingar och kulturmötet i bohuslänska kustsamhällen. Etnologiska Inst. Gbg Univ, stencil

Gunnemark, K. 1983: Turismens effekter på levnadsvillkoren i lokalsamhället. Opplands Districtshögskole Informasjonsserie nr 47.

Gustavsson, A. 1981: Sommargäster och bofasta. Kulturmöte och mot-sättningar vid bohuskusten.

Hansen, B. 1978: Familj. Hushåll, Släkt.

Hasslöf, O. 1977: Lokaltradition och centraldirigerad i kustbebyggelse.

Johannesson, G. 1978: Från köpstad till storcommun.

Löfgren, O. 1977: Fångstmän i industrialsamhället.

Olson, K. 1981: Badgäster och bofasta i Lysekil. Etnologiska Inst. Gbg Univ, stencil

Sandström, C-I. 1975: Utbildningens idéhistoria.

Sjölin, M. 1978: Stenhuggare i fiskesamhälle. Etnologiska Inst. Gbg Univ, stencil

Stackell, L. 1974: Den svenska västkustens havsbort.

Thormark, K. 1981: Kvinnornas vardagsliv på Klädesholmen 1900-1950. Etnologiska Inst. Gbg Univ, stencil

Wallin, J. 1985: Beskrifning öfer Badorterna på Sveriges vestra kust. Handbok för badgäster (Faksimil-uppl. 1970).

INTERVJUER

1. Man f. 1894 bofast Bovallstrand
2. Man 1898 bofast Mollösund
3. Kvinnan 1907 bofast Bovallstrand
4. Man 1910 bofast Mollösund
5. Kvinnan
Man 1913 bofast Hälleviksstrand
6. Kvinnan 1918 bofast Bovallstrand
7. Man 1919 bofast Stockevik
8. Man 1922 bofast Hälleviksstrand
9. Kvinnan 1938 bofast Hälleviksstrand
10. Kvinnan 1943 bofast Bovallstrand
11. Man 1955 bofast Bovallstrand
12. Kvinnan 1959 bofast Lyckorna
13. Kvinnan 1896 sommargäst Rågårdsvik mfl samhällen
14. Kvinnan
Kvinnan
Man 1896 sommargäst Lyrön
15. Man 1904 sommargäst Marstrand
16. Man 1905 sommargäst Hälleviksstrand
17. Kvinnan 1909 sommargäst Fiskebäckskil/Lysekil
18. Kvinnan 1910 sommargäst Lyrön
19. Kvinnan 1912 sommargäst Gåsö
20. Kvinnan
Man 1913 sommargäst Gåsö
21. Kvinnan
Man 1926 sommargäst Stockevik
22. Kvinnan
Man 1934 sommargäst Smögen
23. Kvinnan
Man 1935 sommargäst Gåsö
24. Kvinnan
Man 1940 sommargäst Gåsö
25. Kvinnan 1945 sommargäst Lyckorna

Lars Lönnroth:

TISTELÖN OCH SOCIETETSHUSET

Emilie Flygare-Carléns västküstromaner som läsning för 1800-talets badortspublik.
(fortsättning från Meddelelser nr 3, 1983)

5. Köpmanshuset i skärgården: en kuranstalt för romantiska badgäster.

Under 1850-talet drabbades Emilie Flygare-Carléns författarskap av en kris, som bragte henne till tystnad i flera år. Krisen har ansettts stå i samband med hennes sons plötsliga bortgång men också med den litterära kritikens ändrade hållning till hennes romaner: efter att tidigare ha rönt uppskattnings, särskilt i den liberala pressen, blev de nu hårt angripna av tongivande kritiker, bl.a. i liberalernas huvudorgan, Aftonbladet. Man anklagade henne för att vara en ytlig sensationsförfattare i den franska följetongsromanens efterföjd.²³

En ideologisk strömkantring hade ägt rum inom den liberala pressopinionen. Den nya tidens intellektuella krävde av romanförfattnarna "sund realism", samhällsansvar och en solid borgerlig moral av den typ som man mende sig finna i den samtida engelska romankonsten. Dickens blev ett föredöme, medan Dumas, Sue, George Sand och andra fransmän förklarades osedliga och upphetsande på inbillningslivet.²⁴ För kritikerna representerade fru Carlén dessa franska olater, ett vittnesbörd om att man då läste henne väsentligt annorlunda än man senare kom att göra.

Ett köpmanshus i skärgården representerar hennes återkomst som författare och samtidigt ett välvlyckat försök att anpassa sig till den nya smaken. Från och med januari 1859 presenterades romanen som följetong i Aftonbladet, ett par år senare förelåg texten även i bokform på Adolf Bonniers förlag i Stockholm (1860-61). Den blev en stor framgång.

I förordet, daterat 27 december 1858, dramatiserar hon sin egen återkomst och tar samtidigt skickligt loven av sina kritiker utan att direkt polemisera mot dem. Inledningsvis skildrar hon sig själv som ett värnööst offer för de litterära konjunkturer- och växlingar. Efter att ha varit hyllad är hon nu försunnen från scenen, övergivna av förläggare och recensenter. Hon säger sig nästan ha uppgett hoppet om vidare kontakt med sin publik, "då Aftonbladet som med någon undran varseblef mig, innan jag hunnit lägga på fönsternaken, fann för godt att öfvertyga mig det jag ännu icke vore alldeles glömd af allmänheten" (bokutgåvan vol.I, 1860 s. VIII). Sedan hon övervunnit sin tveksamhet återstod så frågan vad för slags roman hon borde skriva. En sallongroman? Nej, i salongerna hörde hon inte längre hemma. En tendensroman? Nej - ty när hon sist försökte sig i den genren "ville man beröfva mig min arfsrätt icke allenast till denna verlden, utan äfven till en annan". En folklivsskildring? Nej, teatern har bjudit på så många förfalskade sådana, att den äkta varan inte längre framstår som trovärdig.

I detta ögonblick av tvekan och osäkerhet skall dock hennes barn- domsvärld plötsligt ha uppstått för hennes intre syn. Minnesbilder från det bohuslänska köpmanshuset har trängt sig på henne med obönhörlig kraft, som givit henne nytt liv och mod att äntingen bryta sin långa tystnad. Hon slutar sitt långa förord med den fromma förhoppningen att hennes bok skall skänka "några stunder uppmuntran åt dem, som, trötta af dagens tunga och bråk, söka en annan vederqvickelse än blott förströlessens!" (s.X)

Med denna retoriska strategi väldjar hon alltså till publikens medlidande, samtidigt som hon låter sig själv framstå som just det slags författare hennes kritiker efterlyst: allvarlig, realistisk, fjärran från salongernas flärd och ytliga förströelser. Och i själva verket låter hon också bokens hjältinna, Emilia, genomgå en utveckling mot detta ideal. Utvecklingen försiggår på så sätt, att Emilia rycks ut ur en överklassbetonad salongslivaro och gradvis anpassar sig till ett nyttigt liv som husmor i ett köpmanshus i skärgården. Köpmanshuset har utan tvivel som författarinnan själv antyder - likheter med hennes eget barn-

domshem, men det har också litterära förebilder i Dickens' romaner, främst David Copperfield och Dombey & Son, båda över- satta till svenska på 1850-talet.²⁵ också skildringen av folklivet har, som vi skall se, inslag av litterära schabloner, varav åtskilliga känns igen från Rosen på Tistelön och andra tidiga västkustromuner med skräckromantisk huvudintrig. I Ett köpmanshus i skärgården har de romantiska inslagen dock reducerats till förmån för en realistisk och uppbygglig borgarskildring i Afton- bladssliberalernas anda.

Badgästperspektivet förekommer endast i bokens början men fungerar där som den mekanism genom vilken läsaren förs in i handlingen. När läsaren först möter Emilia, har hon nämligen som nygift maka till den oromantiske tvärwigen Åke Hjelm just anlänt till ett fiskeläge i Bohuslän, där hon tror sig skola fina smekmånad och leva badortsliu. Foga anar hon att hennes man förbereder att starta ett köpmanshus i denna karga bygd. Detta hemlighållas också för läsaren, som därmed lockas att identifiera sig med Emilias situation. Redan från början står det dock klart att Åke Hjelm inte är någon flärdfull person utan en sträng allvarsman, föga ägnad för badortslivet:

Han hade satt sig vid sjön på en gammal kullstjelpt båt. Om det nu icke varit så tomt på alla de "kaptener" d.v.s. alla de skut- och slupskeppare, som eljest gäfvo lif och rörelse åt fiskeläget, skulle han trolien icke fått sitta der så ostörd. Men alla dessa kaptener voro nu ute på färder åt Jylland och Norge; och ehuru en och annan af de badgäster, som blifvit hitlockade af hoppet om billigt pris, gerna velat göra hans bekantskap, afhöllos de dock af den allvarsammamannens tankfulla utseende. Hjem ville väl störa en person, som satt så fördjupad i sig sjelf fyra dagar efter brölopet? (s.14)

I denna beskrivning byggs en förväntan skickligt upp genom kontrasten mellan den tankfulla främlingen och hans omgivning. Fiskelägets nyfikenhet överförs så att säga till läsaren. Samtidigt introduceras en viktig tematisk motsättning inom själva fiskeläget: å ena sidan de frånvarande "kaptenerna", å andra sidan de närvändande badgästerna. Det är med de förra som Åke Hjelm avser att inleda samarbete i sin egenskap av köpmann, medan han däremot inga lunda avser att umgås med badgästerna. Dessa avsikter blir visser-

ligen inte klargjorda förän två kapitel senare, men redan här antyder texten vilken av de båda sociala grupperna som står främlingen närmast. I romanens universum representerar Åke och skutskepparna det hederliga arbetet, Aftonbladets "sunda realism", medan däremot badgästerna representerar den flärdfulla fritiden och salongstillvaron.

Emilia står från början mellan dessa två grupper utan att veta var hon skall höra hemma. Att hennes avsikter i varje fall inte är de samma som hennes makes framgår av det brev som hon i andra kapitlet skriver till sin mor. Hon biktar där sin förtvivlan över Åkes förtegenhet och strängt patriarchaliska hållning, som kommer till uttryck då hon försöker utforska hans planer:

"Hvad behöfva väl vi, som äro friska människorna, att bada här i skärgården? Men om det nu ändtligen så skall vara, vad behöfdes då att en båt lastades med proviant och möbler - ty du säger ju att den båt, som väntar oss vid Hakefjorden innehår både möbler och proviant?" "Så är det, min vän! Jag har mina uträkningar med det der."

"Dem du ej kan nämna för din hustru?"
"Jag skall säga det, Emilia, så snart jag finner tiden varainne." (s.17)

För en modern läsare framstår Åke Hjelms svar på hustruns frågor som extremt "manschauvinistiska" och därmed som osympatiska, särskilt när de som här presenteres lösryckta ur sitt sammanhang.

Läser man romanen som helhet mot bakgrund av 1850-talets könsrolls uppfattning, visar sig dock dessa patriarkaliska repliker vara led i en långsiktig strategi för att uppfostra Emilia till ansvar och självtändighet. En sådan strategi var fullt förenlig med dätidens liberala tänkesätt. Innan Emilia kan bli sin surmulne men duktige mans jämlike måste hon nämligen lära sig att betrakta skärgården som en arbetsplats, inte som en rekreationsort (jfr härfred Amelie i Skjutsgossen och den bortskämde Lars i Rosen på Tistelön). Vidare måste hon lära sig att motstå erotiska frestelser och andra romantiska förvillelser. Köpmanshuset blir på så sätt en kuranstalt där osund romantik omvandlas till sund realism.

Men också den präktige Åke genomgår under romanens lopp en utveckling. Genom äktenskapet med Emilia och upplevelserna i skärgården blir han efterhand mindre tvär och otillgänglig, mer ge-

nerös och varmhjärtad. Sälunda illustrerar de tillsmannans Geijers idealbild av äktenskapet som en skola, där mannen fostras till mildhet och kärlek, kvinnan till självtändighet.²⁶

Ormen i deras skärgårdssparadis är Åkes kompanjon i köpmanshuset, Wilhelm Holt, som bakom ett belevat yttere döjer oärighet och brottsliga passioner. I likhet med sin kompanjon är han en nykommeling i skärgården men i motsats till denne är han inställt på att älskar sig i Emilia men uppträder samtidigt som friare till den rika köpmansdottern Majken, som karaktäriserar honom som "den pomerade och glatt-tvättade Holt med sin silkesfysionomi och sitt elaka hjerta." (s.290) Emilia första stora äktenskapsprov blir att genomskåda och avslöja denne lede frestare. En längt större frestelse dyker dock upp längre fram i form av en ädel finsk sjökaptens, Oddjers, som i höviska former bringar henne sitt hjärtas hyllning. Först när hon klarat även detta dygdeprov, har hon riterat sig för att mottaga kärleksbevis från sin oromantiske äkta man.

Vid sidan av Emilia framstår de två skärgårdsflickorna Majken och Thorborg som romanens viktigaste kvinnliga gestalter. Båda blir Emilia vännor och fungerar som hennes förebilder i olika avseenden. Majken är den starka och karlaktiga "sköldmön", som lär henne mod och resolut uppträdande i svåra yttra situationer. Thorborg är den självuppoffrande "ängeln" som lär henne mildhet och tålmod. Genomständig kontrastering av dessa båda mytiska kvinnoroller - "sköldmön" respektive "ängel" - övertygas läsaren om att de kompletterar varann. Emiliias uppfostran är alltså fullbordad när hon blivit både "sköldmön" och "ängel".

På motsvarande sätt fungerar några av de manliga skärgårdsborna som Åkes förebilder, såväl positivt som negativt. Främst bland dem är den hurtige och varmlodige jaktlöjtnanten Gudmar, Majkens älskade, och den gemytlige men något skojaraktige köpmann Moss, Majkens far. Också de framställs som kontraster: den ene naiv och pliktrogen, den andre knipslug och beräkande. Men fastän

männens agerande bär handlingen framåt, är det ändå kvinnornas synvinkel och den kvinnliga uppföringsprocessen som domineras berättelsen.

son på Mörkö, vars karaktärer påminner starkt om Tistelborg-nas i Rosen på Tistelön. Men romanens strategi går ändå ut på att visa, att befolkningen måste behandlas med kärleksfull tolerans, inte med schartauansk stränghet. Kapellpredikanten i Bottnafjord framstår sälunda som idealelet av en liberal och varmhärtad herde i harmonisk samklang med sin församling - och samtidigt som ett effektivt alternativ till renlevnadsmän som Halmqwist i Kville.

Handlingen är denna gång förlagd till Bottnafjorden i Kville härad, strax söder om Fjällbacka. Enligt Flygare-Carléns egen uppgift hade hon som ung flicka besökt denna trakt i sin fars sällskap; vid det nuvarande Gerlesborg utpekas ännu i dag en gammal handelsplats med ett herrskapslikt boningshus som förebilden till "köpmanshuset i skärgården".²⁷ I själva verket synes fru Carléns personliga erfarenhet av trakten att ha varit näst intill obefintlig. Däremot fanns det goda litterära skäl att välja just denna trakt, eftersom den mot slutet av 50-talet var föremål för offentligt intresse. Den hade för det första just börjat upptäckas av badgästerna.²⁸ Den hade för det andra skildrats av historikern Axel Emanuel Holmberg som ovanligt ritade på romantiska minnen och intressanta folkseder.²⁹ För det tredje hade den blivit omtalad i pressen som skådepelats för dramatisk motsättningar av social och religiös art; det var nämligen här som den stränge schartauanske kyrkoherden i Kville, J.H. Holmqvist, på 50-talet startat sina beryktade kampanjer mot skär-gåndsbornas dryckenskap och skörlevnad, bl.a. genom att läsa upp "bovlistor" i kyrkan och förvägra vissa församlingssbor tillträde till nattvarden.³⁰ Emilie Flygare-Carlén har under rommans utarbetande sannolikt inhämtat lokalkuppgifter, dels från sin vän Holmberg, dels från sin bror Edward Smith i Strömstad

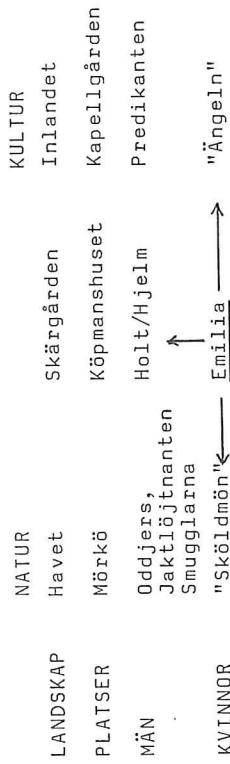
I romanen skildras allmogen som vidskeplig och benägen för dryckenskap men samtidigt som stolt och självständig, ett slags hampionskap med många pittoreska sedvänjor från fornnordisk vikingar med många motsvarar exakt den bild som Holmberg tidigare givit beskrivningen av konkreta folkseder är i många fall hämtade ur Holmbergs Bohusläns historia och beskrifning. Skildringen av folketts dryckesvanor, lännkrogar och spritsmuggling stämmer också väl överens med vad som framkommit i samband med den schartauanska väckelsen. Sävärl köpmanshuset som myndigheterna har i rommen svårt att göra sig gällande mot en del av dessa skärgårdsbor. t. ex. smuuddlaren Raqnar eller de råbarkade bröderna Esbjörn.

Trots den tydliga ambitionen att skapa en realistisk samhällsskildring bärer även denna roman fram av en rövarromantisk intrig, som inleds då ett mystiskt kvinnolik driver i land, svept i ett skyddande hölje och utrustat med diverse dyrbarheter. Liket plundras av den skurkaktige Wilhelm Holt men hans ädle kompanjon, Åke Hjelm, får skulden för brottet, som först kan uppklaras sedan ett par av de oförbrännerlige skärgårdssborna övervunnit sin motvilja mot att vittna inför rätta. Också historien om Elias ädle beundrade, kapten Oddjers, har starka inslag av skräckroman-тик: plötsligt dyker han upp en dag, sedan hans finska besättning gjort myteri utanför kusten. Som den ilanddrivna kvinnan omges han av tragisk mystik och faller till sist offer för ett mord, sedan han just biktat sin kärlek för den upprörda Emilia.

I båda dessa fall kommer romantiken in från havet och åtföljs av stormar, onda drömmar och ångestfulla varsel. Havet framstår i romanen som det demoniska och oberäknliga elementet, hotet mot köpmanshusets idyll. Det är symptomatiskt att också den onde Holt till sist försvinner över havet. Den borgerliga stabiliteten representeras å andra sidan av inlandet, där Emilia barnoms hem befinner sig, och där hennes mor får motta hennes brev- rannorter om köpmanshusets öden.

Skärgården, som utgör ett gränsland mellan hav och inland, är själv uppdelat i olika zoner. Längst ut i havsbandet ligger smugglarna ö, en fornordiskt romantisk vildmark i stil med Tistelön. Av ståndspersoner är det endast jaktlöjtnanten och hans "sköldmø" som vågar sig hit ut. Motpolen härtill är den idylliska Ka-

pellgården, där den vänlige kapellpredikanten och hans "ängladotter", Thorborg, här hemma. Köpmanshuset intar en mellanställning i förhållande till dessa miljöer. Där finns å ena sidan den präktige Åke Hjelm, å den andra sidan den demoniske Wilhelm Holt. Där finns "realism" i form av köpmanshusets vardag men "romantik" i form av Emilias drömmar och förhoppningar. De flesta av dessa motsättningar samlas i hennes hjärta och kommer till uttryck både i breven till modern och i samtalens med kapten Oddjers. Schematiskt kan romanens universum framställas i följande modell, där Emilia utgör den egentliga centralfiguren.

Om vi jämför detta universum med det som skildrades i Skjutsqossen och Rosen på Tistelön ser vi att motsättningarna här inte är fullt så väldssamma som i de båda tidigare romanerna. De har medierats inom den borgerliga realismens ram. Köpmanshuset i skärgården kan i själva verket betraktas som en kombination av Tistelön och Societetshuset.

Men i grunden är motsättningarna desamma som tidigare. Passionställs mot idyll, äventyr mot pliktuppfyllelse, fornordiska vikingar mot salongshjältar, "sköldmör" mot "ränglar". Någon socialism är det ingalunda fråga om. Den Bohusläns-skildring som är i huvudsak fortfarande en romantiserad skildring för turister. Det framgår bl.a. av de utförliga beskrivningarna som här var förekommer av traktens sevärdigheter, t.ex. Hornborgs slott (I s.310 f.), stundom i form av direkta citat från Holmbergs Bohusläns historia och beskrifning. Sådana avsnitt är uppenbarligen mera skrivna för "badgäster" än för genuina bohuslänningsar.

Men badgäternas intresse för etnografisk lokalfärg har sannolikt ökat under 1850-talet, i takt med litteraturkritikens ökade krav på realistisk vardagsskildring.

6. Skuggspel: den badande qudfadern.

Minnesboken Skuggspel. Tidsmålningar och ungdomsbilder utkom 1865 i två delar på Norstedt & Söners förlag; första delen hade redan 1861 gått som följetong i Aftonbladet.³² Verket uppfattnas som fru Carléns sista betydande arbete och samtidigt som någonting radikalt annorlunda än romanerna – ett självbiografiskt och kulturhistoriskt dokument från hennes barndomshem i Strömstad.

I själva verket kan Skuggspel dock betraktas som en fortsättning på den linje som startats med Ett köpmanshus i skärgården. Redan där fanns ambitionen att redovisa bohuslänsk kulturhistoria, om än i fiktionens form. Skuggspel gör visserligen anspråk på att presentera "sanna" häntelser, men gestalteningen är lika litterär och dramatisk som i någon roman. Här är det dock fråga om en serie delvis fristående berättelser, som till sammans bildar en krönika om Strömstad och familjen Smiths öden från ca. 1780 till ca. 1850 – från hennes fars ungdomsår till hennes mors död. Som hon påpekar i förordet, har hon haft ambitionen att skapa ett verk, "der en provins' historiska minnen, jemte dess karakter i afseende på kust och land, sammantöras med det rent enskilda familjelivet".

I inledningen till en av de första berättelserna jämför hon badgäternas syn på Strömstad med sin egen. För dem verkar klipp-landskapet trist och kargt, medan det för henne lever av historiska minnen:

Dock: hvad under att allt detta är dödt för deras ögon, som ej deri se annat än det näkna och skrofliga och i hela Strömstad icke finna mer värdt att uppmärksamma än huset och gytjan! Men för vänner af gamla minnesrika platser, för vänner af de stora naturscener, som ett sådant haf med ett sådant skärband, särdeles i solnedgången, företejer, är Strömstad med dess nejder ännu alltid värdt att ses på flera sidor. (I, s.75)

När hon strax därefter inbjuder sina läsare att begrunda olika byggnaders utseende, föreställa sig hur de såg ut förr i världen etc., är det tydligt att hon hänvänder sig just till bad-

gästpubliken. Berättarperspektivet växlar mellan "då" och "nu", dvs. mellan å ena sidan den livliga köpstaden som en gång dominerades av handelshuset Rutger Smith och å andra sidan den nya badorten. Resultatet blir ett slags nostalgitisk dubbelexponering – eller med hennes egen term ett "skuggspel" – där barndomshemmet framstår som ett stabilt kraftcentrum: "Detta hus skall äfven för mina läsare bli fva det hvilopunkt, dit vi, efter de olika tids-, sede- och krigsskildringarne, återvända" (I, s.77).

Verket är disponenterat så, att första halvdelen avslutas med berättelsen om hennes egen födelse, medan andra delen avslutas med berättelsen om hur hon blev Bohusläns skildrare i skönlitteraturen. I båda fallen ställs föräldrarna i centrum och framstår för läsaren i förklarat ljus som livgivare och inspiratörer, som alltid förmår överbrygga klyftan mellan det förflutna och det närvarande, mellan Emilies privata Bohuslän och det offentliga, dvs. det som tillhör historien och turisterna/läsarna.

Berättelsen om hennes födelse har titeln "Min gudfar" och är ur vår synpunkt särskilt intressant såtillvida, att den ger en detaljerad närbild av en tidig badgäst i Strömstad, som vid tiden för Emilies födelse uppöhöll sig i hennes hem och därmed kom att spela rollen som hennes gudfar. Han skildras som en i hög grad excentrisk och ganska komisk herr, delvis i samma stil som badgästerna i *Skjutsgossen*:

Ryttmästaren Johan Wilhelm Hoving – ett slags svensk engelsman, troligen född med spleen, förmogen, oberoende och älskare af alla sorters påfund, som kunde hjälpa honom i den icke alltid så lätta konsten att taga livet af den blytunga tiden, en börd, som han var dömd att bärta med sig, hvarthets han tog vägen – hade beslutat att tillbringa en sommar vid dessa nakna stränder, der havsvindarna borde afkylla hans feber och det skummande havsvattnet med sin gytta uppriska hans nerver, förutom att detta vatten fullkomligt kunde tillfredsställa hans stundom påkommande böjelse för fiske. (I, s.417)

Omöjligt är nu att veta i vilken grad porträtterat överhuvudtaget är historiskt korrekt, men det är kanske inte så viktigt. Det är textens hållning till figuren som är intressant. Den är på samma gång ironisk och moderlig. Formuleringen antyder ju att den gode ryttmästaren krämpor är till stor del inbillade. Inte desto

mindre ligger det en viss medkänsla i talet om hans "spleen" och hans försök att "taga livet af den blytunga tiden". Denna medkänsla blir tydligare ju längre fram vi kommer i berättelsen, som handlar om hur ryttmästaren efter många mödror och besvär finner omvärdnad i familjen Smiths hus och slutligen en kärlsfull maka, som botar honom från hans griller. Emilie förfogar som berättelsens omvälvande "katastrof", som slutgiltigt driver ryttmästaren bort från sin hypokondriska ungkarlstillvaro och in i äktenskapets trygghet.

Genom att sålunda göra sin egen födelse till en episod i ryttmästare-Hovings sjukdomshistoria löser Flygare-Carlén flera berättartekniska problem. För det första kan hon låta sin barndomsmiljö framstå i badgästperspektiv: hela hushållet presenteras nämligen ur ryttmästarens synvinkel, så att man får klart för sig vad varje familjemedlem gör vid den tid då Emilie kommer till världen. För det andra får hon tillfälle att hylla sin mor i rollen som vårdarinnan och äktenskapsmäklerska: just som hon skall föda Emilie framstår hon som inte bara ryttmästarens utan hela husets och Strömstads goda ängel. För det tredje åstadkommer hon ett slags pendang till andra delens avslutande berättelse om hur hon blev skärgårdsförfattare: i båda fallen lyckas hon med moderns hjälp försona hembygden och dess oförstående outsiders.

Inledningsvis berättas om ryttmästarens misslyckade försök, efter sin ankomst till Strömstad, att "finna ett passande hemvist, der rum, madrasser, soffor, stolar, lakan och filtar, mat, servering och framför allt mennisckorna kunde bringas i någon lämplig häromni med den resandes tycken" (I, s.417). Som formuleringen antyder, är Hoving en i hög grad bortsämd och kinkig gäst. Genom att låta honom konfronteras med en rad Strönstadsbor, som inte förmår leva upp till hans fordringar, förbereder fru Carlén hans entré i barndomshemmet och etablerar samtidigt textens grundläggande tematiska motsättning mellan två olika nervsystem: badgästens och kustbornas. Det första är ytterligt överkänsligt och beroende av perfekt omvärdnad, medan däremot det senare är mycket robust, härdat genom arbete och enkla levnadsvanor i en karg

miljö. Ryttmästarens bostadsjakt framställs som en enda serie av pinsamma uppträden och besvikelseer, som kulminerar då han bryskt blir avvisad från Rutger Smiths handelskontor av ägaren själv; denne har nämligen för mycket att göra för att lyssna till en så besynnerlig främling (s.426).

I följande avsnitt av berättelsen skildras så hur ryttmästaren emot i fru Smiths förmak, där hennes väininna, fru Lannerstjerna, just är på besök tillsammans med sin dotter. Här finner Hoving till sist den förståelse och omvärdnad han letar efter; dessutom känner han sig från första stund dragen till den milda fröken Lannerstjerna, som senare skall bli hans maka. Av samtalet mellan honom och fru Smith - i texten genomgående omtalad som "min mor" - framgår att hon finner gästen högst besvärlig men inte desto mindre tycker synd om honom och därför låter honom stanna. När hennes make strax därefter kommer hem, upptäcker han att den av honom förut avisade främlingen fått ett rum i hans eget hus, men han finner sig likväld muttrande i hustruns anstalter.

Sedan ryttmästaren väl installerats hos familjen Smith, följer en ny serie komiska konfrontationer mellan honom och olika medlemmar av hushållet, alltid förorsakade av hans överdrivna kinhet och krav på sin omgivning. Han kommer t.ex. i gräl med husets kokerska om matlagningen. Han väcker ännu mer irritation när han vill installera ett badkar och en dusch för sitt privata bruk. Sådana företeelser är nämligen okända i Strömstad vid den tid, och installationen blockerar ingången till den havande fru Smiths eget rum, där hennes dotter Emilie så smäningsom skall födas. När förlössningens timma nalkas, blir ryttmästaren bortmotad och flyr, först till gästgivargården, därefter till fru Lannerstjerna, där han änliga finner mod att framföra sitt frieri. Historien slutar med både brudop och bröllop. Den nyfödda döps till Emilie efter hjältinnan i en av moderns älsklingsromancer samt begåvas med en stor silverhögare av den nu lyckligt tillfrisknade ryttmästaren. Fadern lovär samtidigt att döpa en ny skonert till "Emilie Johanna" efter sitt yngsta och sitt äldsta barn. Därmed försvinner ryttmästaren ur historien:

De nygifta bosatte sig på en egendom icke långt från Göteborg, och deras äktenskap blev ett af de lyckliga, der qvinnas makt och värde visade sig i sin rätta dager och till sin rätta nyta. Ryttmästaren, som så länge sökt en hamn, erkände nu att han kastat ankar i en af de bästa. Men med sina experimenter upphörde han ej så snart - de voro i alla fall så oförargliga, att hans hustru med ömhet kunde le derät. (s.457)

Det maritima bildspråket i denna idylliska avslutning är värt att observera. Härigenom knyts det sunda familjelivet till de typiska kustnäringarna och framför allt till sjöfarten. Det förefaller vidare symboliskt att den blyvande författarinna till Ett köpmanshus i skärgården får namn efter en romanfigur och dessutom själv ger namn åt ett handelsfartyg - själv skulle hon som bekant ge namnet "Emilia" till hjältinnan i köpmanshuset. Slutligen kan ryttmästarens äktenskap uppfattas som en symbol för hela den andliga strävan som Emilie Flygare-Carlén trolingen ansåg sig ha ärvit från sin mor: en strävan att övervinna badgästers fördomsfulla griller och med kvinnlig ömhet förmå dem att acceptera västkustens kärva realitetter.

Hennes syn på Bohuslän och dess badgäster tycks dock ha undergått en förändring sedan hon skrev Skjutsgossen och Rosen på Tistelön. Landskapet uppfattas nu inte fullt så romantiskt, samtidigt som badgästtiden fått en vänligare ton. Framför allt har hon börjat se sig själv som Bohusläns eget språkrör i den svenska litteraturen. Familjehistorien presenteras nu i detta perspektiv och förmedlas som ett ärorikt kulturyar till eftervärlden.

7. Författarskapets epilog: En resa till vestra kusten.

Sedan Emilie Flygare-Carlén blivit etablerad som romanförfattare i Stockholm, besökte hon ytterst sällan Bohuslän. När det någon gång skedde, var det för att besöka färöidrahemmet i Strömstad. Resorna upphörde efter färöldrarnas död. Då hon i slutet av 50-talet och början av 60-talet skrev sina mest "realistiska" Bohuslänsböcker, hade hon i själva verket inte varit hemma på många år. Först i 1867 återvände hon för en kort visit i sällskap med sin man. Också i hembygden hade hon då blivit känd som Bohusläns skildrare, men i verkligheten var hon dåligt hemmastadd, och

återsseendet bjöd på smärtssamma överraskningar. Det är om detta hon vittnar i den redan tidigare citerade reseberättelsen, En resa till vestra kusten, tryckt som inledning till första bandet av hennes Samlade romaner (Stockholm 1869).

Kommunikationerna mellan Stockholm och Västkusten hade sedan hennes förra besök undergått en radikal förändring. Resan försiggick nu med tåg till Vänersborg och därifrån vidare till Uddevalla över Herrljunga. Längs Bohuskusten färdades hon med ångbåt och besökte flera platser på vägen mellan Uddevalla och Strömstad, härliland Fiskebäckskil, Lysekil och Grebbestad. Från Vänersborg gjorde hon också en utvikning med häst och vagn till Dalsland för att besöka den plats där hon efter sin tragiska kärlekshistoria med Dalin fött sitt barn med denne i hemlighet. I Strömstad besökte hon sin ännu kvarlevande men ålderdomssvage broder, Edward, som avled strax efter besöket. Det blev alltså en vemostruppfärd, vilket framgår av rapporten, men hon är förtogen om sina mest privata upplevelser, och framställningen blir därför ofta svårigenomskådlig. I vissa fall näjer hon sig med att rapportera resans mer triviaala obehagligheter: rökande herrar i järnvägskupén, svårigheter att finna nattloge o.dyl. Texten hör inte till hennes litterärt främsta; den bär spår av att vara skriven av entrott och kverulantisk gammal dam. Som källa är den inte desto mindre av stort värde. Hennes förhållande till hembygden, familjen och läsekretsen framträder här mer naket än tidigare, trots all förtegenhet.

Uppenbart är t.ex. att hon söker sig till länets bofasta ståndspersoner och till herrskapsmiljöerna, inte till den fattiga skärgårdsbefolkning som hon heroiseras i sina romaner. Under besöket i Strömstad söker hon framför allt spår av familjen Smiths storhetstid och deprimeras då hon finner att nästan intet finns kvar. Hennes mors vackra trägdård har huggits ner av nye ägaren (s.20). Jättegrytan där hennes far blandade punsch åt förnäma gäster är nu fyllt av unket regnvatten (s.23). När hon åter besöker det run där hon föddes, tycker hon sig vara instängd i en likkista (s.24).

Det nya badlivet säger hon sig stå utanför, men hon uppsöker ändå badortsmiljöerna i Lysekil, Gustafsberg och Fiskebäckskil. När det inte är alltför lyxbetonat uttalas hon också sin erkänsla för det. Om badlivet i Strömstad säger hon t.ex. "att lyxen här icke fått något hufvud-insteg -en komplimang, som man uppriktigt måste hembära de tongifvande" (s.19). I Lysekil flyr hon visserligen bort från de festklädda damer som förbereder sig för bal i societetshuset (s.36). Men under besöket i Fiskebäckskil blir hon så imponerad av det nyantagna badhuset att hon ger det generös gratiskläm: "Det bör komma att bära sig, enär såvä! sjelfva baden som de rymliga boningsrummen lemnas till priser vida moderaterna än de på Lysekil" (s.35).

Under besök hos en släkting i Grebbestad får hon möta några av de fattiga strandsittare som mottagit understöd ur den välgörenhetsfond hon själv upprättat till minne av sin fader, Rutger Smith. Beskrivningen av detta sammanräffnande är påfallande kortfattad och mycket konventionell. Omedelbart därefter konstaterar hon:

Jag hade föreställt mig att åsynen af hafkusten och dess lif i stort och smärt skulle hos mig utveckla hägen att för någon längre tid stanna qvar, men antingen var jag icke mer de gamla klippornas trofasta barn eller hade makten af det tysta lif, jag senare lärt mig föra, bundit mig med olösliga kedjor, ty hela resan, som från början var beslutad att räcka åtminstone sex veckor, inskränktes vid affärden hemifrån till en månad och hade slutligen förkortats till tre veckor... (s.17)

Större blir hennes entusiasm när hon beskriver något som har förbindelse med hennes egen lyckosamma författarkarriär: gravmonumentet över författarkollegan Braun i Uddevalla, delvis bekostat av henne själv (s.14); rummet i Kristorp där hon en gång skrev sin debutroman (s.21); huset i Strömstad där hon första gången mötte Fredrika Bremer och överlämnade denna debutroman till den beundrade konkurrenten (s.23). Särskilt stor blir hennes glädje då hon under besöket i Fiskebäckskil träffar bofasta invånare som läst hennes romaner:

Härunder diskuterades om läsningsbegrepet, som nu särdeles tilltagit i skärgården, och man var nog vanlig att vilja veta om ingenting mer skulle bli skrifvet om klipporna härute. "Troligtvis icke!" tänkte jag, men såg med glädje gengångarna af gummian Armans balsaminer i fönstren. (s.35)

Uttalandet är intressant som vittnesbörd om Flygare-Carléns tilltagande popularitet bland Västkustens befolkning. För henne själv tycks denna popularitet ha kommit som en överraskning; fortfarande är hon van att hänvända sig till mer överklassbetonade läsarskikt. I hennes första egentliga skärgårdsroman, Rosen på Listelön, hade "gumman Armans balsaminer" varit en symbol för småborgerlig förnöjsamhet inom Bohusläns skärgårdsbefolkning. Hon hade knappast föreställt sig några romaner bland balsaminer, och hon kände sig tydlichen själv något osäker på vilket intryck hon gjorde bland dessa kustbor. När allt kom omkring var hon ju numera bättre hemmilstadd i huvudstadens litterära offentlighet.

Den sista plats hon besökte före hemresan var badorten Gustafsberg, som hon lyoprästar som "Sveriges vackraste och bequämaste för dem, hvilka frukta sjöresor." Hon ger särskilt beröm åt dess välordnade barnhus, ett förträffligt exempel på det slags samhällsnyttiga institutioner som hon sedan länge önskat se uppståttade i hembygden. I detta fall har det alltså visat sig möjligt att sammansmälta badortsliv och välgörenhet på ett för Flygare-Carlén idealistiskt sätt:

Efter den i alla fall tröttssamma promenaden inom barnhuset var det mycket angenämt att tillbringa en svakande timma i en af Gustafsbergs vackra villor.... Men nu kunde intet vänligt öfvertalande qväfva hemlängtan. Nästa morgon sattes vi åter i jernvägs-kupén och voro om aftenon i Stockholm. (s.38)

Man kan knappast missta sig på den succ av lättnad som här undslipper författarinnan. Trots sina ambitioner att göra en insats för Bohuslän, både litterärt och socialt, är det i badgästernas och stockholmarens salonger hon själv känner sig hemma. Det vore också dumt att nu förebrå henne detta. Ingen har under 1800-talet gjort en större insats än hon för att rikta allmänhetens blickar mot den svenska västkusten och dess problem. Men hennes insats var mytskaparens, inte realistens.

Senare har hon blivit uppfattad annorlunda. För eftervärlden framstod hon nämligen som en skildrare av det "gamla" Bohuslän,

det kustsamhälle som existerade före den egentliga badgästkulturnen. I denna egenskap accepterades hon efterhand också av den bofasta befolkningen. Hon blev Västkustens utan jämförelse mest populära romanförfattare, under 1900-talet spridd i stora folkupplagor. För vissa levnadstecknare sammantfall hennes liv, hennes diktrader romanvärld och Bohusläns historia, så att de till slut tycktes utgöra ett enda saltstänkt drömlandskap att nostalgiskt söka sig tillbaka till.³⁴ För mer seriösa och mindre nostalgiiska forskare i Bohusläns förflutna kunde hon å andra sidan framstå nästan som en bedragare, en lögnaktig förfalskare av verkligheten.³⁵

Båda uppfattningarna är orimliga, men de är intressanta som vittnesbörd om den ideologiska förändring som blev resultatet av att den genuina kustkulturen försvann och ersattes med fritidskultur. I detta läge ville man också inom den bofasta kustbefolkningen göra myten till dokument och Emilie Flygare-Carlén till sanningsvittne om flydda tiders kustliv – något som hon aldrig haft förtutsättningar att vara och därför inte rimligtvis kunde bli.

NOTER

23. Kjellén (1932), 86-88, 407-411.
24. Jfr Svanberg, Victor: "Rydbergs romanfragment Benoni Strand och femtalsliberalismen", Samlaren 1921.
25. Kjellén (1932), 450.
26. Geijer, E.G.: Samlade Skrifter, ed Landquist, I, 229.
27. Skuggspel II (1865), 354-378; iffr förrordet till Ett köpmanshus (1860), IX-X; Kjellén (1932), 422.
28. Krantz, Claes: Societet i sommarsol. En badkrönika från västkusten (Göteborg 1962), 123 ff.
29. Holmberg II, kap. IV (Quille härad).
30. Holmberg, Åke: "Schartauanisms Bohuslän" i Bohusläns historia, ed. E. Lönroth (1963), 361; Nelson, G.: Den västsvenski-kristendomstypen, vol.II (1937) 115 ff., 123 ff.
31. Kjellén (1932), 421, 440.

Yvonne Leffler:

32. Jfr Kjellén (1932), 457 ff.

33. Jfr Kjellén (1932), 93; Holmström (1918), 176.

34. Se t.ex. Horn, Vivi: Flickan från Strömstad (1950); Gahm, Edith: Från galiothernas och briggarnas tidevarv (1951).

35. Se speciellt Janzén, Assar: Emilie Flygare-Carlén. En studie i 1800-talets romandialog (Göteborgs Vetenskaps- och Vitterhetssamhälles handlingar, följd 6, serie A, bd II, no 4, 1946).

ETT PAR NOTISER OM "ROSEN PÅ TISTELÖN"

Rosen på Tistelön var kanske Emilie Flygare-Carléns mest lästa roman under 1800-talet. Erland Munch-Petersen har visat att av de översatta författarna i Danmark under denna tid var Flygare-Carlén den kvantitativt tredje mest lästa.¹ Hennes romaner tycks också ha varit mycket lästa i Sverige till långt in på 1900-talet. Att döma av litteraturforskares och kritikers intresse för Emilie Flygare-Carléns författarskap verkar hennes romaner väl ha bevarat sin popularitet till omkring andra världskriget.²

Mycket av romanens popularitet berodde nog på att den appellrade till 1800-talets skräckromantiska intresse för vrakplundringshistorier. Sådana har studerats av Göteborgsjournalisten Claes Krantz, som menar, att de verkligt perfekta vrakplundrarbotten "hör säkerligen mera folkfantasi än verkligheten till".³ Trots allt finns det ett visst verklighetsunderlag för den här typen av berättelser. Det sist noterade fallet av vrakplundring vid den svenska västkusten var så sent som 1855 och först 1860 ställdes de missänkta gärningsmännen inför rätta.⁴ Smuggleriverksamhet, ofta med mord som följd, tycks ha florerat kraftigt i Bohuslän i början av 1800-talet. I Göteborgs-Posten den 6te augusti 1816 står det att läsa: "Detta är inom något öfver ett år det andra kända mord, hwartill luren drejeri föranledt här på orton" och den 27de maj 1823 är Göteborgs-Postens första nyhet en vrakplundringshistoria som inte står långt efter Flygare-Carléns skildring av Haraldssönernas brott i Rosen på Tistelön. Diskussionen om smuggleriet som ett socialt och ekonomiskt problem blossade upp under 1840, då en reviderad tulltaxa diskuterades,⁵ och det är väl inte otroligt att smuggleri fortfarande förekom när Rosen på Tistelön lästes. Kanske berodde smugglerimotivets populäritet i den samtidiga roman- och novellsidikningen på att tidningsnotisier om smuggleribrott var en realitet för 1800-talets tidningsläsare.

NOTER

1. Se Munch-Petersen E.: Romanens århundrade: Studier i den masseläste oversatte roman i Danmark 1800–1870. (København 1978) Del II, s. 982, Tabell 5.
2. Sista större studie av Emilie Flygare-Carlénens författarskap i Sverige är A.-Janzéns avhandling Emilie Flygare-Carlén. En studie i 1800-talets romandialog. (Göteborg 1946).
3. Krantz, C.: Hemmagården och vrakstränder (Stockholm 1961) s. 65.

4. Ibid. s. 66-70.

5. Se Kjellén (1932) s. 215.

Gunnar D. Hansson:

"JESUS CHRIST, HERE IS A MAN LEFT ON BOARD!"

Ur ett pågående arbete -

"Svenska skärgården; denna labyrint af otaliga klippe-
iga öar med sina vikar, omkring hvilka bränningarnes
evigt skumhöjda blindsär bildar ett fruktansvärt bäl-
verk, erinrar lifligt om den gråa vikingatiden. När
den nattliga tystraden afbrytes af de vredgade bölgorna
dåns dans och hafvet succar tungt mellan sina kala
klippstoder, då tycker man sig i den mörka skuggan
från någon holme se välnader af drakskepp och höra
de väldiga kämparnes stridssånger vid dryckeshornet."
"Det är en hemsk syn att i en kall, mörk höst- eller
vinternatt se smyghandlarnes gestalter kämpa emot de
svallande bolljorna. — — Der förspillas krafter, vär-
digas att sparas till ädlare värfl. Och tycker man sig
se tulljakten eller höra något ljud — — bli fva an-
letsdragens vildare, ansträngningarne ökade och far-
ten snabbar; — — det hemskå flåsandet, de framnum-
lade ederna, det hessa försmäldiga grinet vittna dock
derom, att det är hvarken friid i naturen eller i men-
niskohjertan."

J.A. Berg, 1855

Den litterära upptäckten av Bohuslänn tillhör i allt väsentligt Emilie Flygare-Carlén, men hennes realism är en realism så hårt knuten till utländska följetongsromancer och litterära konventioner i tidens efterromantiska anda, att beteckningen realism bara kan användas med stora förbehåll. Samma sak gäller det Düsseldorf-inspirerade måleriet vid 1800-talets mitt som aldrig riktigt förmådde frigöra sig från ateljémålarets konventioner, trots att t.ex. en målare som Marcus Larsson var en av de första som använde sig av fotografiska förebilder i flera av sina mest betydande landskapsmålningar. Säväl Flygare-Carlén som düsseldorffarna har mitt i sin skildring av det karga och oägstvänliga landskapet ett idylliserande underhållande drag som utestänger de sociala och politiska krafternas spel och som gör bilden av Bohuslänn konfliktlös och harmonisk (jfr t.ex. Alfred Wahlbergs ofta reproducera målning "Månsken, Fjällbacka" från 1881). Det bohuslänska

måleriet blev från denna tid och senare över 90-talsmålarna till de s.k. Göteborgskoloristerna framförallt det subjektiva stämningsmåleriets landskap. Anders Hedvall gör i sitt översiktsteckning "Bohuslän i konsten" (1956) den reflexionen apropå den frambytande realismen under 1880-talet som kom att avsätta så många lysande litterära resultat, att den för det bohuslänska måleriets vidkommende kom att bli av mycket liten betydelse. En egen-domlighet också sättillsvida som det danska och det norska "realistiska" måleriet under denna epok uppvisar en helt annan bredd och rikedom med namn som Anna Ancher, Paul Kröyer, Christian Krogh, Erik Werenskiold, Nicolai Ulfsten, Kitty Kielland och där Skagen och Jären blir viktiga namn på den konsthistoriska kartan. Den enda företrädaren av intresse blev Berndt Lindholm som kom att inmuta ett nytt motiv: "Med Lindholm fick de yttersta skären sin dittills största epiker", skriver Hedvall (s.137). Snart sjönk han emellertid åter ned i Düsseldorferiet. "Det verkar som om den urgamla avsmaknen för skärgårdens karghet kom till nytt liv under 1880-talet". Karl Nordström ansåg ännu medan han omfattade 1880-talets naturalistiska åskådning att det bohuslänska landskapet "foga inspirerade till arbete". Det var först 90-talet som skulle frigöra hans bohuslänska landskapsskildring.

Vad litteraturen beträffar illustreras dessa svårigheter kanske bäst av Hilma Strandbergs försök som bohuslänskildrare under 1880-talet (jfr uppsatsen om Hilma Strandberg i Meddelelser nr 3, s.47-63). Hon sökte i ibsensk och strindbergsk anda konfrontation – och fick den. Men hennes förhoppning om "profeten" som skulle "utgå från folkets självt" kom för litteraturens vidkommade att gäckas. Och det var återigen måleriet som kom att stå för den nydanande insatsen när det gällde kustskildringen – och detta av två betydande målare som utgått "från folket självt", men utan den profetiska lidelse och den klasskänsla som Hilma Strandberg drömt om: Karl Nordström och Carl Wilhelmson. För Karl Nordström kom det inbrytande 90-talets strävan efter en ny nationell svensk konst, efter ett nytt svenska formspråk att förslösa det som 80-talskonsten inte förmått: upptäckten av det egna barndomslandskapet. Karl Nordströms nära vän och "90-talets out-

tröttlige teoretiker" Richard Berg, som efterlyst denna förnyelse av det svenska måleriet, skriver om den nya nationella andan:

Jag vill att den skall bli lik vårt natur! Den skall tolka vår egenart och vårt hjärtestag och därvid använda de färger och former, som nu en gång är vårt lands och vårt folks. . . . Om ett lands konst i sina väsentliga drag icke liknar dess natur, så är detta et gifvet tecken på, att främmande inflytande är förhärskande bland dess konstnärer. Hur länge har detta ej varit fallet hos oss! (Hedvall, s.194)

Det är samma program man hittar hos Heidenstam i många av hans 90-talsdikter: "jag längtar hem sen åtta långa år" – "jag längtar stenarne" – "men ej till människor". – "Min födeisebygd, du hälsar mig / i tråsor och fattigdom". Vägen till Folket går via det nationella, "det svenska" – och inte som under 80-talet via politisk radikalism, konfrontation och kamp.

Hos Karl Nordström ser Richard Berg hur erövringen av det svenska landskapet krönts med framång. I en artikel i Ord & Bild från 1897, "Karl Nordström och det moderna stämningslandskapskapet", heter det:

De suggestioner, naturen på ön Tjörn gifver en känsling yangling, äro icke af det smeknsamma slaget. De reflexrörleser, denna natur väcker till lif, ha intet med "behag" men mycket med "kraft" att göra. Landskapet har en vild och storsslagen rytm. De karga granitbergen skjuta sina grå ryggar upp mot himmelen, öfver hvilken stormbyarna draga hotande. I dalsänkorna liggande äkertergar och ängsmärker kringkastas som gula och gröna lappar. Här och där står ett förblåst träd och sträcker de knotiga grenarna inåt fastlandet. Men runt om klippön tonar havet i blått, i blågrönt, i violett och svart. Med dof röst sjunger det sin allvarliga sång kring de kala skären, hvilka ofäältigt slicks och slipas av dess salta vågor. Den djupa stämman hörs långt in i dalångarna och manar allivar i sinnena. Det är en stolt vaggssång för de små, som sovva borta i något af de gula eller röda trähusen under bergväggen – och för ynglingen, som drömmer. At en natur som denna skall lämna ouplänliga märken i dens håg, som växer upp i dess sköte, är otvivelaktigt, och i Karl Nordströms känsliga sinne smög den sin in, sträng, allvarlig, trotsig, förnäm som till en förtrogen, en själsfrände, en like. Den blef ett med hans eget grundväsen.

Hos Karl Nordström är människorna ännu frånvärande: det är själva landskapet, Heidenstams "stenar", hans erövring gäller, ensamheten, naturen själv. Redan hos Carl Wilhelmsson kan det skönjas att kampen i viss mån är över. "Hans fosterländska linje förefaller mer genuin och avsiktslös än den äldre generationens", skriver Anders Hedvall (s.223). "Nittiotalets mörka patos har hos den yngre konstnären ertsatts av en lugn stolthet över hembygden och av en övertygelse om att denna talar bäst för sig själv, utan ingripande tolkningar från hans egen sida". Bohuslän har äntligen blivit svenskt! Folket och landskapet har försonats - det düsselدورfarna drönde om i sina ateljéer har nu äntligen fått sin harmoniska fullbordan. Överklass och underklass - sida vid sida - dock inte på samma tavlor!

Inom litteraturen finns ingen motsvarighet till detta bohuslänska genombrott inom bildkonsten. Den fasa och det bekymmer för diktkonstens vidkommande som författaren till "Beskrifning öfver Badorterna å Sveriges Västra Kust" (1858) J. Wallin, kände då han på 1850-talet besökte Lysekil måste än en tid sägas ha giltighet för det slutande 1800-talets litterära bohuslänskildaare:

"Det öga, som är vandt att njuta af sommarens grönска,
känner sig icke tillfreds i detta naturernas arm;
En skald skulle der svårigen uppstå, och sången ut-
dö på dess strand. Det har ej heller någon historia,
som på ringaste sätt kan intressera. Vikingasagorna
förtälja ej dess namn, och ingen forntidsära strålar
oss till mötes från dess klippor."

Och när Hemsobornas författare hösten 1890 besöker samma stad förstår man att hans skärkarlsliv och äventyr i havsbandet inte kommer att upprepas. Så här skriver tidningen Bohusläningens korrespondent:

Den berömde författaren August Strindberg vistas f.n. i Lysekil. Man har sett honom dessa dagar kuska kring på våra gator i en fin kalesch samt åtföljd af en livré-klädd beträffande. Han har räkat af sig helskäggget och bär endast mustascher. Utseendet är fint och intressant.

(Bohusläningen 18.10.1890)
För 90-talets enda litterärt betydande skildring av Bohuslän svarar Selma Lagerlöf. Men hennes Bohuslän är i väsentliga avseenden

ett annat än det vi hittills berört - den har otvetydigt präglats av den nya historiskt nationella estetiken som växte fram under 90-talet. Selma Lagerlöf erövrar Bohuslän från landsidan med Kungälv som operationsbas och med tidens nyaknade historkiska intresse som drivande kraft. Ett av 90-talets nya motiv i dikt och bild är "den drömda staden" - Brügge, Visby, Atlantis:

Oscar Levertin diktade 1891 om drömda städer. Han drömde om halvskumma medeltidsstäder, om solnedgångsstäder med gamla hus och gotiska torn och tinnar; dagens kiv och förråv var lyktat, en kvälls-trotte klocka ringde till bön, skymningen sänkte sig mellan sneda gavlar.

De svenska målarna gav drömmen konkretion. Brügge blir vallfartsorten före alla andra, den tysta staden, den döda staden, där bara några böjda äldringar, kvarlevor från medeltiden, gingo på den folktomma gränden, eller ett par vita svanor, kvarlevor från sagotiden, flöto på den stilla kanalen. Så skildrar Sager-Nelson staden 1894, Pelle Swedilund 1898, Wilhelm Smith 1899, Anders Trulson 1907.

Sverige hade sin egen medeltids- och drömstad, Visby. Från 1894, då Richard Berg målar sin Visbyvision i en blandning av verklighet och saga, sammanfattad i Jugendkurvor, blir Visby 90-talsromantikens stad. (Ragnar Josephson, cit. Lagerroth, s.58 1963)

Erland Lagerlöf har i sin bok om "Selma Lagerlöf och Bohuslän" (1963) visat hur detta motiv spelar en avgörande roll för Selma Lagerlöf i skepnaden av det gamla Lübeck eller sjunkna Vineta. Men "den drömda staden" framför andra i Selma Lagerlöfs förfatartskap blir redan tidigt "det gamla Kongahella" - hennes läromästare blir Snorre Sturlasson och den samtida göteborgske arkeologen Wilhelm Berg - men också de båda bohuslänska krönikörerna Johan Oedman och Axel Em. Holmberg. Det är från Oedman hon hämtar stoffet till "Herr Arnes pennningar" och möjligen är det hos Holmberg hon finner stöd för den motsättning mellan bohuslänskt inland och kustland som kommer att spela en sådan framträdande roll i hennes Bohuslänskiskildringar, alltifrån de första Kongahella-fragmenten till vad som kallas "hennes andra 'bohuslänska' period" vid tiden för första världskriget - framst representerad av den pacifistiska romanen "Bannlyst".

Orsakerna till Selma Lagerlöfs "inlandsperspektiv" på Bohuslän är givetvis flera, men den främsta anledningen står nog att finna i att hennes intresse i första hand är "kulturhistoriskt". Hon intresserar sig först och främst för Bohuslän sådant det skildras i källor och historiska dokument från tiden före det tidiga 1800-talets upptäckt av det vilda kustlandskapsfasväckande skönhet. Hennes intresse rör det i vidaste mening "kul-tiverade" Bohuslän. Den samtida badortspublikens fascination inför de ytersta skärens irbyggare tycks hon inte ha delat. Erland Lagerroth gör i detta sammanhang en intressant iakttagelse, som han dock inte vidare utför: att denna motsättning mellan två olika landskapstyper i Bohuslänskildringarna skulle ha att göra med en djupare liggande motsättning i Selma Lagerlöfs författarskap - "den mellan krig och fred". En motsättning som i viss mån hänger samman med förhållandet mellan "skönhet" och "fulhet".

Kustlandet är laglöshetens och de oförsonliga elementens provins: där stormar det inuti och utanför mänskorna, och det är däri-från mördrarna i "Herr Arnes pennigar" försöker fly för att komma ifrån sina illgärningar. Den "naturens dödsbädd" som 80-talsmålaren Berndt Lindholm och genombrottsförfattarinnan Hilma Strandberg uppsökte svor mot Selma Lagerlöfs harmoniideal. Kultfolket var henne främmande och hon gjorde inga försök - som så många av societetsbadorternas vittra amatörer - att romantisera eller förhärliga ett levnadssätt som var henne främmande. I den mån det går att utläsa en tendens i 80-talets mening i Selma Lagerlöfs Bohuslänskildring är den "sammordisk och pacifistisk" (Lagerroth) - långt avlägsen tidigare och efterföljande författares bullrande och teatrala vikingaheroism.

* * *

Med 1890-talet får det s.k. folkliga ny legitimitet i dikten. Men det är naturligtvis inte det folkliga i den meningens att det har med tidens starka demokratiska väckelser att göra - med "folkkrörelserna" i deras ursprungliga form. Det är i stället "kärleken till den svenska naturen" som för många av de svenska provinsernas upptäckare går vidare över i "kärleken till folket". Harmoniidealet förlöser bildkonsten och litteraturen samtidigt

som arbetarrörelsen formerar sig och förbereder sig för den långa marschen mot politisk makt och parlamentariskt inflytande. 1890-talet är industrialismens verkliga genombrottsdecennium i Sverige - och det är en ofta framhållen paradox att det är i detta decennium Sverige erövrar sin moderna nationella identitet. Det är i detta decennium som "det nordiska ljuset" skådas på alvar, som Fröding, Karlfeldt och Selma Lagerlöf debuterar, som Richard Berg, Karl Nordström, Carl Larsson och andra börjar se och avbilda det som industrialismens drake redan börjat förtära i sin omättliga hunger. Vägen till detta nya Sverige går genom ett slags baklänges-förvandling - dess identitet växer fram under hotet om "det naturligas" och "det folkligas" utplåning. Nittitalsdiktarna kom längre att utöva ett betydande inflytande över den svenska dikten längre efter det att nittitallet självt gått i graven. Det gäller inte minst för lyrikens vidkommande.

Också arbetarrörelsen påverkas - trots Strindbergsfejder och missstro mot borgarkulturen - och tar avgörande intryck av den nationella och tillbakablickande konstsyn som 90-talet företräder. Dan Anderssons kolarrontantik och längtan "tillbaka till jordhöjt bo" är otänkbar utan Karlfeldts och Frödings insatser. 90-talets intresse för folkliga visor och provinsiella särdrag bidrar verksamt till uppkomsten av en ny artisttyp i Sverige: trubaduren eller lutsångaren. Med sångaren och bildhuggaren Sven Scholander sker genombrottet för den svenska visan i ny gestalt: Bellmansarvet förenas med 90-talsprovinsialismen. "De högborgerliga hemmens kultiverade lutsång" överförs "till näjets estrader" (Lönnroth, "Från Eddan till Abba", s. 265). Två av 90-talets avläggare till detta intresse för "lutsång" med folklig framtoning är Martin Koch och Evert Taube. Hur olika dessa två författare än kan förefalla förenades de ändå i ett gemensamt för visan i dess 90-talistiska skepnad. Det var också Martin Koch som under en gemensam vistelse på Smögen under första världskriget ombesödde Evert Taubes skönlitterära debut med prosaboken "Inte precis om kvinnorna". Så här skriver Martin Koch i ett brev till sin förläggare Karl Otto Bonnier den 3 juni 1918:

Har här träffat en man, som jag tror ska komma att intressera Eder. Han heter Evert Taube, är son till överlottsen i Göteborg, och har ehuru endast 28 år, tillbringat en stor del av sitt liv till sjöss, i hamnar i alla världsdelar, i Argentina under skiftande förhållanden etc. Han har haft den - i min tro - falska föreställningen, att han ägde begävning som mästare. Dessutom har han skrivit en mängd smärre berättelser för tidningar. Efter att ha läst en del av dessa berättelser, är jag för min del övertygad, att han besitter en ingalunda vanlig talang såsom berättare. (Evert Taube-sällskapets årsbok 1980, s.10)

Att de båda hamnat på Smögen hade skilda orsaker. För Martin Kochs vidkommande stod anledningen närmast att söka i en blandning av personligt och ideologiskt uppbrrott. Han hade under några få år gjort sig bemärkt som en av arbetarrörelsens stora berättare. Han var nu på upptäcktsfärd i Sverige och ville vidga området för sin författarverksamhet - och skildra också sådant som inte direkt passade in i den syn på politisk kamp och framsteg som omfattades av arbetarrörelsen. Hans bohuslänska period kom att avsätta två betydande resultaten: dels en skildring av den bohuslänska folkfromheten i schar-tauans form, dels reportageboken "Anteckningar på havet". Vi skall bara här näja oss med att konstatera att det Martin Koch skrev under denna tid är något av det bästa som skrivits om bohuslänskt liv och mentalitet. Evert Taubes förhållande till Bohuslän behöver knappast någon mer ingående presentation. Jag har istället tänkt koncentrera mig på en enda av hans sanger för att visa hur 1800-talets mytiska/mytologiska uppfattning om Bohuslän också kan leva kvar långt in på 1900-talet. Evert Taube hade börjat sin trubadurbara som förmedlare av redan kända visor och den första sångsamlingen "Sju sjömansvisor och Byssan lull" är ett uttryck för detta intresse för den anonyma folkliga viskonsten. Belysande för denna första fas i Evert Taubes utveckling som visartist är hans redogörelse för den uppskattning han rönte av Karlfeldt och Albert Engström:

"I fråga om att avlyssna visor kunde Albert Engström endast överträffas av Karlfeldt. Det låg något av verksamhet, något av skapande, i Karlfeldts intensiva - jag skulle nästan vilja säga diaboliska - lyssnande. Från början av vår bekantskap (1915) hade Karlfeldt alltid funnit ett stort näje i att höra Albert Engström och mig tävla i konsten att sjunga visor "folkligt äkta i ord och ton", som han uttryckte det.

Sådan var stämningen när Albert Engström bad mig sjunga visan om "Karl Alfred och Ellinor".
När jag slutade sade Karlfeldt: -Sådana visor kan man inte dikta - de uppstår ur folkdjupet.
Sedan dess har jag inte brytt mig om kritik.
(Jag kommer av ett brusand' hav, s.44 f.)

Redan mot slutet av 20-talet är bilden en delvis annan. I "Fritjof Anderssons visbok" från 1929 har vi inte längre att göra med samlaren Evert Taube, utan med visdiktaren Evert Taube. I denna samling ingår den berömda "Balladen om briggen Blue Bird av Hull". Författaren har själv berättat om tillkomsten av sången i "Jag kommer av ett brusand' hav". Det är den av Taube beundrade Samuel Frisk som fårstå för bakgrunden. Av Samuel Frisks berättelse om den väldiga stormen i augusti 1871 återstår bara några fragment i den färdiga balladen.

Allri i mannaminne hade här stranda så många fartyg. På Mellanskär stranda en tysker brigg, den bärge livbärgare, en yankee kom in på Hasselösundsslannet med kapad rigg. "Blue Bird" hette'n å va ifrå New York. Märkeilit nock ble "Blue Bird" liggande för en kättingtamp i e' bergskreva å ble möcke rektil bärge åtterpå. (Jag kommer av ett brusand' hav, s.92)

Taubes fria fantasi har gjort resten. Så kan det åtminstone i förstone tyckas. Men sången rymmar långt mera ifråga om påverkan - och pekar otvetydigt bakåt mot 1800-talets litterära uppfattning av Bohuslän. Några av de mest spridda s.k. folkliga sångerna från Bohuslän under 1800-talet handlar om förlisningar. Så t.ex. "Visan om Ålesundsresan" från 1868:

Den tolvtje februari, då gav vi oss iväg uppå vår långa resa; vi tog ett ömt farvälv. Vi räckte våra segel och sträckte så vår hand åt barn och maka hjärteligt; och Holmen gick från land.

Sorgliga och dystra sånger - men älskade och ofta sjungna. Motivet är inte nytt, men Taube omformar det. Samuel Frisks berättelse handlar om hur fiskare från Smögen bär- gar engelska sjömän. Havspröletärer således. Men havspröletärerna stod inte särskilt högt i kurs i 1800-talets bohusläns litteratur.

Hjältarna i dessa skildringar är ofta i stället lotsar och tullare. Eller smugglare som också kan vara hjältar, men lika ofta eller oftare skurkar. Det har förstås att göra med det borgarligt - skräckromantiska draget. Hjältarna bör helst vara statsanständiga "svenska undersåtar" - och inte tillhöra det farliga folket. Det räcker med att kasta en hastig blick på ett par av titlarna till 1800-talets bohuslänskildringar: "Lotsens dotter" (1856), "Smugglarens dotter eller hvad vågorna sade" (1873). Hos Taube har alltså fiskaren blivit till lots - men att det är verklighet och inte litteratur har Taube ändå velat understryka genom att ge lotsen det verkliga lotsnamnet Stranne.

I 1800-talsskildringen av Bohuslän framhölls ofta att kustbandets innebyggare var vikingar - och "gubben Stranne" är också mycket riktigt "en viking" - men också "en ör": alltså ingen vanlig havsproletär. Det aristokratiska draget i Taubes männen-skildring går igen också här, men är samtidigt ett 1800-talsdrag. Att sången kallas "ballad" understryker också detta drag av ödesmättagd upphöjdhet.

Slutligen: det visar sig i sista strofen att det är den gamle lotsen Strannes egen son som stått "surrad till rors". Skeppsbrotsmotivets kombination med fader-son motivet är också detta ett 1800-talsdrag. I en av de första prosaberättelserna med bohuslänsmotiv från 1800-talet, G.H. Mellins "Ett äfventyr från Bohusläns skären" från 1835 utgör ett liknande motiv en av de dramatiska höjdpunkterna: en skeppsbruten officer berättar en stormatt hemma hos den gamle lotsen om sin räddning och får veta att hans egen son har dödats av den räddade, utblottade skeppsbrutne:

Han grep på en gång, intagen av en ryslig aning, den främmandes hand, och utropade med knappt hörbar röst: "För Guds skull, säg, säg! Vär det Adolf? Vär det Adolf Försman?" "Så hette min stackars vän," sade officeraren.
"Min son, min son!" skrek den gamle och störtade tillbaka på stolen, från hvilken han upprest sig. "O min Gud./...
Officeraren blef stel af fasa.

(Mellin, s. 15f. -mina kurs.)

Om Taube läst Mellins skräckromantiska melodram är omöjligt att veta, men är knappast troligt eftersom skriften inte tillhör demera kända litterära 1800-talsalstren - uteslutet är det naturligtvis inte. Snarast är det väl så att motivet tillhörde 1800-talets litterära föreställningsvärld. Så sent som 1881 utkom en roman som t.o.m. anslår temat redan i sin titel: J.E. Nelsons "Skeppsbrottets son". Kristet-religiösa inslag förekommer knappt alls i Evert Taubes diktning. Men här i "Balladen om Briggen Blue Bird av Hull", där 1800-talsgenren är överbestämmande, har det blivit helt avgörande: sonen offras och offerar sig på det att de övriga räddas. "Jesus Christ, Here is a man left on board!" Man skulle kunna säga att Evert Taubes "Balladen om Briggen Blue Bird av Hull" från 1929 är den sista verkligt betydande reflexen av 1800-talets bohuslänsuppfattning i litteraturen - samtidigt som Taube med sin anknytning till den folkliga visan och med sin hävnisning till den folklige berättaren Samuel Frisk fortsätter 90-talets strävan efter äkthet och ursprunglighet:

Det var "Blue Bird" av Hull, det var "Blue Bird" en briggs som med svikta stumper stod på över Soten i snöstorm med nerisad rigg själva julafonten, sjuttioå.

*
Surra svenska till rors! Han kan dreja en spak,
- ropar skepparn. - All right boys, los av!
Och Karl Stranne från Smögen blev surrad till rors
på "Blue Bird", som var dömd att bli vrak.
Han fick Hållö fyrs blänkt, fast av snöglöpp och stänkt
och han stod halvblind - han fick den i lo,
och i lä där låg Smögen, hans hem där hans mor
just fått brevet ifrån Middlesbrough.
- Nä vad säger du Karl, går hon klar? - Nej, kapten!
Vi får blossa, för här är det slut!
Vi har Hållö om styrbord och brott strax i lä!
- Ut med båtarna! Ankarna ut!

*
Men hon red inte opp. Och hon fick ett par brott
som tog båtens de hade gjort klar.
Jag tror nog, sa Karl Stranne, att far min har gått
ut emot oss. Jag litar på far!

Båt i lä! Båt i lä! Är det far? - Det är vi!
 Det är min far från Smögen! Hallå!
 Båt i lä, sjöng han ut, di är här! Jumpa i
 alle man - I blir bärgrade då!

Det var Stranne den äldre, en viking, en örnen
 som på julnatten sjuttiovä

tog sitt renade brännvin ur vinskäpets hörn
 till att bjuda de skeppsbrutna på.

- Hur var namnet på skutan, han sporde och slog

nio supar i spetsiga glas.
 - Briggen "Blue Bird"! -- Det tioonde glaset han tog

och han slog det mot golvet i kras!

Sa ni "Blue Bird", kapten, briggen "Blue Bird" av Hull?
 Gud i himlen! Var är då min son?
 Var är pojken, kapten? För vår frälsares skull --
 Det blev dödstyst bland männen i vrån.

*

Gubben Stranne tog sakta sydvästen utav:

- Spara modern, kapten, denna kväll!
 Nämni ej namnet på briggen som gått i kvav!

Nämni ej "Blue Bird" av Hull, är ni snäll!
 - Och kaptenen steg opp. Han var grå, han var tärd.

Stormen tjöt. Knappat man hörde hans ord
 när han saade med skälvande röst till sin värd:

- Jesus Christ, Here is a man left on board!

Berättelsen om briggen Blue Birds förlisning har krävt en sär-
 egen form för att än en gång - en sista gång? - göra det möjligt
 att gestalta 1800-talets villa, heroiska Bohuslän med bibehållan-
 de av seklets egna litterära konventioner. Det som inte längre är
 gängbart i det begynnande 1900-talets realistiska prosa har bli-
 vit till verkningsfull viskonst.

"Balladen om Blue Bird av Hull" är ovanlig i Evert Taubes produktion genom sitt "historiska" motiv. Den bygger inte på föregivet autentiska sjömansupplevelser i ett nylingen förflutet eller på dia-
 logens omedelbarhet i ett intensivt upplevt nu där författar-
 jagets närvoro domineras. Vi är långt från Fritiof Anderssons exoti-
 ska äventyrligheter och långt från Maj på Malös och handelsman Flinks friska samtida förtrörligheter.

Lars Stackell:

TRE KUSTLANDSKAPSbilder - EN KORT STUDIE AV NÄGRA DANSKA,
 NORSKA OCH SVENSKA MÅLNINGAR FRÅN 1800TALETSENARE DEL

Med en landskapsmålning menar vi oftast en bild av en mer eller mindre vid utsikt över ett landskap - ett stycke natur där mänskan uppträder som staffage om hon överhuvudtaget finns med. I många fall kan dock människofigurer i större format finnas med som agerande i en för bildens budskap avgörande handling, utan att landskapet reducerats till en fond eller enbart "ackompanjerande" bakgrund.

De 1800-talsmålningar som studeras här är "befolkade" landskapsbilder, med varierande grader av styrka i figurerna i landskapet. Mållingarna återger kustlandskap i norra Jylland, västra Sverige och södra Norge. Några av målningarna har karaktär av grupporträtt, med personer som kan identifieras. Det är frågan om fiskare och sjöfolk i ett fall eller om konstnärens anhöriga eller främmande männskor som typer. Hur framställs dessa personer och hur har konstnärerna kommit i kontakt med de avbildade personerna? Hur konstnärerna har upptäckt och mött sina respektive motiv i kustrakterna i det här aktuella Kattegat-Skagerrakkörrådet? Mestadels var konstnärerna tillresande, men i ett fall, Carl Wilhelmsons, var konstnären sprungen ur den miljö som motivet hämtats från.

En intressant aspekt på kustlandskapsmålningar av detta slag, med männskor i närbild, är mötet mellan konstnärer och bofasta och mötet med en ny miljö, något som ofta kan studeras inom samma bild. Det är oftast frågan om möten mellan männskor ur skilda samhällsklasser.

Vad som gör kustlandskapsmiljön i denna del av Skandinavien speciell och som skiljer den från andra kustområden där är att den tigtigt kom att uppfattas som en rekreationsmiljö. Denna syn på området hade givetvis främst männskor inom samhällets borgerliga skikt.

Kusttrakterna var under 1800-talet oftast betraktade som otillgängliga och oästvänliga av tillresande. Där ansågs man inte kunna bo och leva om man inte var uppuxen där och verkade där. En "öppning" var och blev alltmer under århundradets gång de havsbadorter som växte fram, dvs de etableringar av badinrättningar och mer borgerligt anpassade logiomöjligheter som gjordes i många mindre städer och fiskelägen och även på jungfrulig mark. Badgästerna vände sig vid och kom att uppskatta kustnatur, till och med där den var ödslig, naken och i förstone betraktad som steril. Badorterna hade sina kulturmötén, liksom så småningom hela kusttrakten nära badorternas institutionaliseraade sommargäster, oberoende av badorternas centrala delar är mer sällsynta.

Rekreationsorter-kurorter har i alla tider varit omtyckta uppehållsplatser för konstnärer. De har uppenbarligen trivts där i en miljö inriktad på ett avspänt umgängesliv - något som av många sågs som mycket viktigare än orternas medicinskt betingade verksamhet dvs kuren. På dessa orter blomstrade ofta ett kulturliv i form av konserter, opera- och teaterföreställningar, etc. Författare fann där motiv och möjligheter till tankeutbyte med kolleger. För målare tillkom på de flesta kurorter en motivkategori, oftast den viktigaste: landskapet. Detta är rätt naturligt, eftersom en stimulerande och estetiskt givande landskapsomgivning till kurorten ansågs vara en aktiv del i kurfunktionen. Landskapsupplevelsen var för kurgäster rekreeerande och bidrog därmed till den avkoppling från och omväxling till vardagslivet som var meningen med kurortsvistelsen. Anders Hedwall har påpekat hur den bohuslänska naturen upptäcktes till en väsentlig del beroende på att konstnärer besökte landskapets badorter. Man kan tillägga att de konstnärer som avbildade landskapet bidrog till att alltför mänsklig kom att söka sig till badorterna, delvis som en tidig form av turism. Under det düsseldorfåverkade måleriets tid sökte konstnärarna det pittoreska i landskap och lokalsättet, medan man senare under friluftsmåleriet glömde detta till förmån för atmosfärs och ljusspel över fjordar och klippmassiv. Otvivelaktigt var det fråga om en växelverkan mellan badgäster och målare: landskapsbilder lockade badgäster och med bad-

gäster följde målare som upptäckte bohusnaturens möjligheter.¹

Likartat var det på den franska kanalkustens badorter som fiera impressionister besökte. Där fann de intressanta ljus- och atmosfärvärldar utmed de flacka sandstränderna och de vittputsade hotellfasadernas "sea fronts". Ett mer egenartat fall av konstnärlig inmutning av en badortsmiljö utgörs av James Ensors måleri i Ostende i Belgien. Hans bilder är emellertid ej landskap utan figurmålningar med badgästtyper groteskt framställda som om de vore med i en ständig karneval.

Från den sydskandinaviska regionen finns således många exempel på hur kustnaturen i allmänhet lockat målare medan de direkta avbildningarna av kurortsmiljöernas centrala delar är mer sällsynta.

Bland de här aktuella orterna Skagen, Fiskebäckskil och Åsgårdstrand hade den förstnämnda inte badortens karaktär, utan var ett fiskarsamhälle som tilldrog sig intresse för de för målarna intressanta människotypernas skull. Knud Voss framhäver detta starkt och menar att ljusspelet i landskapet inte var det som målarna kom dit för. Detta var inte betingat av "düsseldorferi" utan av den franska realismen. Ljusets kvalitet upptäckte man senare.² Det två sistnämnde orterna var emellertid badorter och Åsgårdstrand lockade till sig inte bara Hans Heyerdahl utan även Edvard Munch, m.fl. Fiskebäckskil var dock Carl Wilhelmssons födelseort och han såg därför orten och dess mänsklig i mycket "innifrån". Det bör nämnas att den samtida "Varbergsskolan", d.v.s. målarna Karl Nordström, Nils Keuger och Richard Berg ej var så bundna till en ort utan inmutade olika landskapsavsnitt, bl.a. kring Varberg, för sin konst.

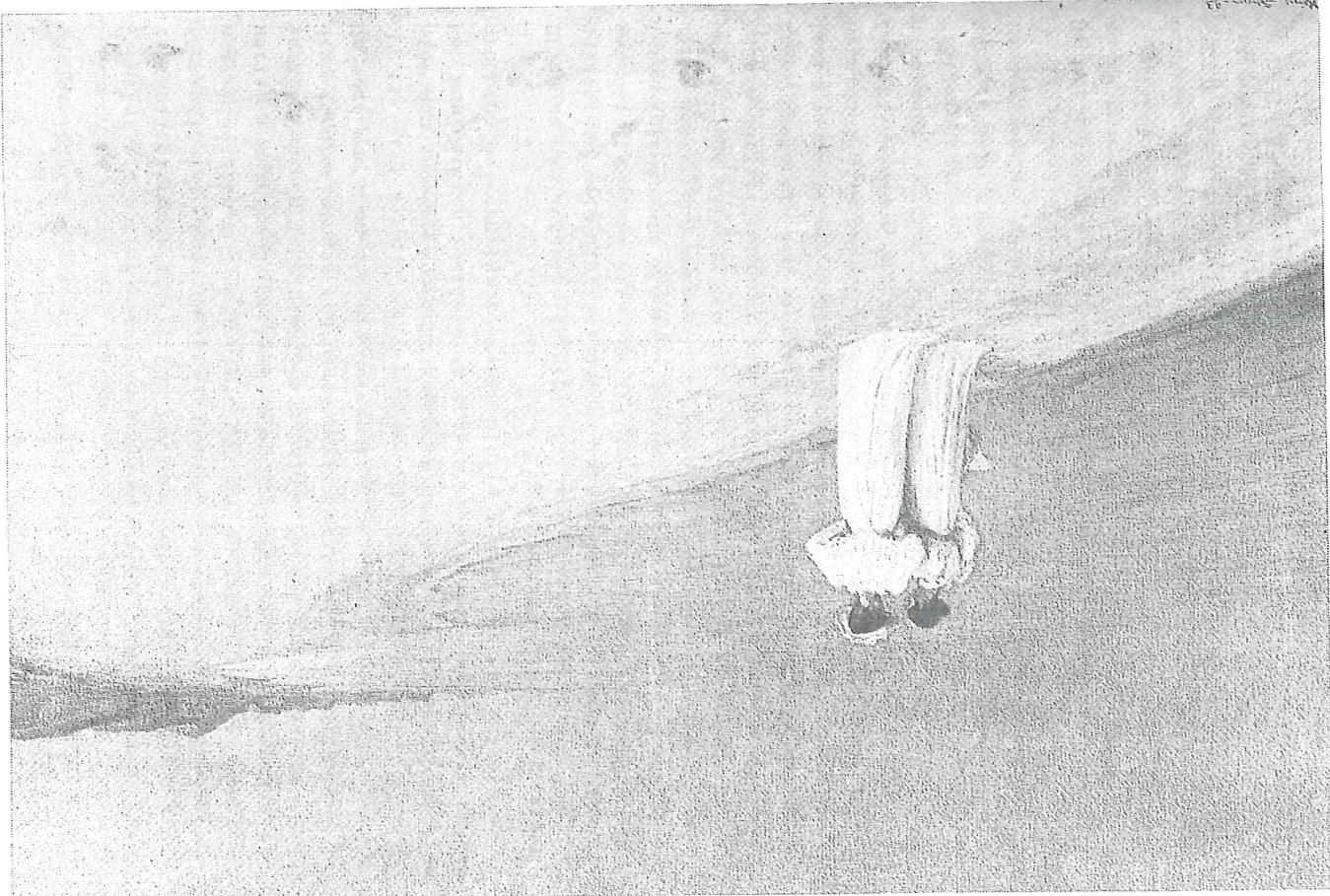
De tre målningar jag skall behandla är alla kustbilder, var och en representativ för sina nationella traditioner likaväl som de exemplifierar de bofastas och de gästandes livsstilar och livsvillkor, sedda med konstnärernas ögon men också med konstnärerna själva som inblandade i själva bilderna. Det är först Peder Severin Krøyers "Sommarafßen på Skagen sönderstrand med Anna Anchervi och Marie Krøyer spaderande sammen", här benämnd enligt katalogen

för Skagen Museum. Målningen är signerad 1893, ägs av museet men är deponerad hos donatorn, Axel Springer, Den andra bilden är Carl Wilhelmsens "På berget" i Göteborgs Konstmuseum, signerad 1905 och den tredje är Hans Heyerdahls "Bryggen i Åsgårdstrand" från 1886, i Rasmus Meyers Samling i Bergen.

Den danska och den norska bilden är båda med motiv från sommargästernas liv, den enan en drömsk vision av två kvinnor ur konstnärskolonin, den andra en framställning av en stilla dag vid badinrätningen. Den svenska målningen är dock en havsbild sedd från det andra hålet, på något sätt ur de bofastas synvinkel med tanke på Wilhelmsens härkomst: de åldrande sjömännens och fiskarna sitter på klipphällarna och blickar med vemodig sakunskap ut över havet i aftonljuset. Samtliga tre målningar domineras dock av stämningsfull stillhet.

Tagna var och en för sig, vad kännetecknar de tre målningarna? En mer ingående granskning av varje bild klargör deras respektive kompositioner och uttryck. Kroyer har i Skagen målat tre beslättade bilder med strandmotiv. De har alla likartad form och genombägande stämningsläge och konstnärens hustru förekommer i samtliga målningar. 1892 tillkom porträttet av Marie Kroyer stående vid vattenbrynet i vit klänning, sedd bakifrån och med den mänbelysta havsvidden framför sig. Hunden sitter bredvid henne. Året därpå målades den här aktuella bilden, där Maria Kröyer och Anna Ancher vandrar bort utmed strandkanten, likaledes i mänsken. Den tredje bilden är från 1899 och visar i samma omgivning och i månljus makarna Kroyer på promenad, beledsagade av sin hund.

Margareta Loerges visar i sin bok om Marie Kroyer ett foto från Kroyers atelje i Skagen. På staffliet står en stor duk med motiv från stranden, sedd i samma synvinkel som på målningen med Marie och Anna A. Men här är det istället dottern Vibekke, målarens väninna Henny Brodersen och hennes dotter. Denna målning synes ha en annorlunda stämning av de med Marie, men har ändå intresse i sammanhanget. Loerges kallar i bildtexten denna målning "Kroyers sidste billede".³

Det är egentligen svårt att särbehandla en av dessa fyra bilder som har så likartade motivval och kompositionssätt och stämningsuttryck. Uppenbarligen har konsthären upplevse i måljetuset över vattnet och stämningen av ljus sommarnatt ingått i förening med ett färälskat återgivande av hustrun, av många omvittnad som en mycket tilldragande kvinna. Men lika klar är skillnaden mellan uttrycket i dessa målningar och i de realistiska men koloristiskt briljanta bilder både Kröyer och andra skagensmålare gjorde av fiskelägets bofasta. Det är inte bara klädedräkten som skiljer utan kanske mer handlingskaraktären. De fiskare och andra som stod modell har ofta något att göra av praktisk natur, något för händar så att säga, såvida det inte gäller ren aansiktssstudier. Det natureffekterande och drömmende som kännetecknar Krøyers tre bilder här till en annan värld, synes det. De vitklädda figurerna för sig utmed strandremsan som vore de sommargäster eller besökare på en havsbadort. Vi vet att de är konstnärer och således yrkesverksamma i sitt skagenliv och sättillsida inte några normala sommargäster. Men de beter sig som gäster vilka söker rekreation och samtidigt förmår uttrycka sig konstnärligt.

Kröyer har i de tre nämnda bilderna framställt figurerna som omde flyter fram i en nattlig vision, möjligtvis med undantag för i avbildningen av sig själv som har en högre grad av realism. I Marie Krøyerporträtet från 1892 fyller kvinnogestalten ut det högsmala bildfältet med undantag för en remsa till vänster om henne där hunden sitter nedtill och en mångata blänker i havsytan som utgör en vid mellangrund i bildrummet. Men i de andra två målningarna tar havsytan upp halva bilden, den till vänster. Denna markanta assymmetri är ett kännetecken som röjer inspiration från japanska träschnitt och från den kontinentala Art Nouveau och Jugendströmningen. De drag som visar på detta är också strändlinjens diagonala dragning över bilden och kvinnogestalternas elegant graciösa kurvaturer.

Målningen med Marie Krøyer och Anna Anchér på Skagens Sønderstrand har en djärvt dekorativ diagonal som avdelar strandens sandyta åt

höger/nedtill och himmel-hav åt vänster/upptill. Mot denna diagonal finns böjan till en horisontbetonning genom ett parti uppe till höger där de gräsbevuxna klitterna träder fram och smalnar av i fjärran. I övrigt sammansmälter hav och himmel med samma intensivt blå färgton. En enstaka stjärna glimmar till. Precis 1/3 av bildbredden, från höger räknat, finns de båda kvinnorna, sedda baksidan, där de sakta vandrar just i vattenbrynet. Båda bär vita, långa, veckrika klänningsar med rysch kring halssen. Anna Anchers klänning tonar dock något i rosa, medan Marie Krøyers är bländande vit. Båda har de mörkt hår, uppsatt i hög knut så att man ser nacken tydligt. Marie Krøyer har en vidbrättad gul hatt, i ton med hennes skärp; Anna Anchér tycks bär en rosa hatt i sin vänstra hand. Marie Krøyer håller henne under armen. De båda kvinnorna samtalar förtrölit, ansiktena är vända något mot varandra, men kanske vill målaren ge Marie Krøyer en något dominerande roll. Detta kan sägas vara understruket av hennes klädnad och dess färgintensitet.

Den vita sanden bär spår av fötter som trampat kring, till synes helt oregelbundet. De påminner oss om dagens verksamhet, om fiskarnas arbete med båtar och nätt. Men kanske är det badande pojkar som sprungit kring, såsom Krøyer visat på en annan målning. Det är dock inte den drömmande vandraren steg utmed strandkanten som avtecknat sig.

Målningen har sålades en stark koncentration på drömsk upplevelse av himmel och hav. Märkbart är att inom den bildhalva där kvinnorna är en accent finns absolut ingen gräns mellan hav och himmel. Vattenbrynets kurva uttrycker en längtan som understryker de båda kvinnornas försjunkenhet i varandra. Inga former i naturen bryter lugnet i deras närbetet. Klitternas former finns i fjärran, för att balansera bildens komposition i sin helhet. Strandmiljön finns som vore den till som klangbotten för de båda kvinnornas samtal.

Marie Krøyer var vid den tid då dessa målningar tillkom en upp-märksammad kvinna. Hon betraktades som den store målaren Krøyers vackra tilldragande men reserverade hustru. Hon blev senare skandalomsusad genom sitt kärleksförhållande till den svenska tonsättaren Hugo Alfvén. Margareta Loerges har tecknat porträttet av

henne som otillfredsställd och oförlöst i skuggan av den rastlöse och intensive "Sören" Krøyer.⁴ Den svenska sångerskan Anna Norrie berättade för Alfvén att Marie gift sig med Krøyer utan kärlek och inrättat sig bekvämt och med avsikten att vara oberoende av honom. Det omvälvande mötet med Alfvén inträffade emellertid först 1902, fler år efter det de här aktuella målningarna kommit till.⁵ Ett intressant vittnesmål om tillkomstsituationen för bilden med Marie Krøyer och Anna Anchér på stranden ges av Sophus Schandorph 1892, då han berättar om hur han med Krøyers och Anchér gick ner till stranden i Skagen efter mid-dagen: "Min Hustru pegede ud mod det smukke Syn og de prægtige Lys- og Farvevirkninger. Krøyer sad ganske stille. Hans Tunge spillede mellem hans Læber. Det var ett Tegn paa, at han havde noget for."⁶ Dette var uppenbarligen tillfället för konceptionen av målningen med de båda kvinnorna. Den rymmer ändå inget av det glada sällskapslivet, som i flera andra Kroyerbilder. Här tycks konstnären gripits av en stämning och en landskapsupplevelse, där de båda kvinnorna bidragit med sin närvoro.

Wilhelmsens målning "På berget" återger i närbild två män som sitter överst på ett klipparti och med ett fjordlandskap i bakgrunden, i aftonljus. Några meter längre bort, till vänster i bildytan syns en stående och en sittande man. Alla fyra är avbildade i profil, blickande åt vänster, dvs åt väster ut över havet.

Konstnären har givit de två närmaste männen en huvudroll kompositionellt genom att placera dem, den ena något skymmande den andre, med samma kroppsställning, i bildens mitt. Deras gestalter, i mörkare blått och i ljusare sammansmältar delvis med det blågrå i klippformerna, medan deras huvuden avtecknar sig skarpt mot kvällshimlen. De två andra har avvikande ställningar men samsmälter till ett block, där den stående mannen med sin vertikal tycks utgöra avslutningen på en sekvens av former från centrum uppåt vänster i bildytan. Ser man till stenformerna bildar även somliga av dessa en sekvens i samma riktning.

Koloristiskt är det grå-blå toner som kontrasterar mot milt gröna fläckar (grönskan i småskrevor i berget) samt aftonrodnadens gul-röda mot en nästan blåvit himmel. Wilhelmson har målat med sin karaktäristiska metod av närmast postimpressionistiskt slag, där färgen är ansatt i fläckar och korta streck.

Bilden andas en stilla koncentration genom de fyra männen tysta skädande ut mot havsvidden, med Axel Romdahls ord "det spända teckentydande betraktandet av hur solen går ned och bådar godvärder och oväder för dem som färdas på havet och taga sin bärning ur det".⁷ Det finns i konstnärens sätt att teckna fram de två närmaste männen figurer ett anknytande till klippornas former. Koloriten understryker detta.

Wilhelmson kände väl de personer som han avbildat i målningen. De var i förgrunden en sjökapten och en fiskare, den senare klädd på ett enklare sätt och därför uttryckande en social skillnad.⁸ Även de två andra var sjökapten respektive fiskare.

"På berget" är en landskapsmålning med figurer där ingendera karaktären tar överhand utan de sammansmälter till något genremässigt enhetligt. Männen framställs som vore de vuxna direkt ur detta granitlandskap men även tillhöriga havet. Bilden uttrycker en spänning mellan hav och land, i all sin stillhet. De närmsta männen böjer sig och liknar därför stenformernas rundningar. Endast den enes hatt bryter denna enhet, men kröner också hela det väl sammanfogade komplexet som dess män och klippmassivet utgör. Mot detta komplex bryter i sin tur de två männen till vänter som, visserligen i bildens periferi, utgör en kontrasterande accent.

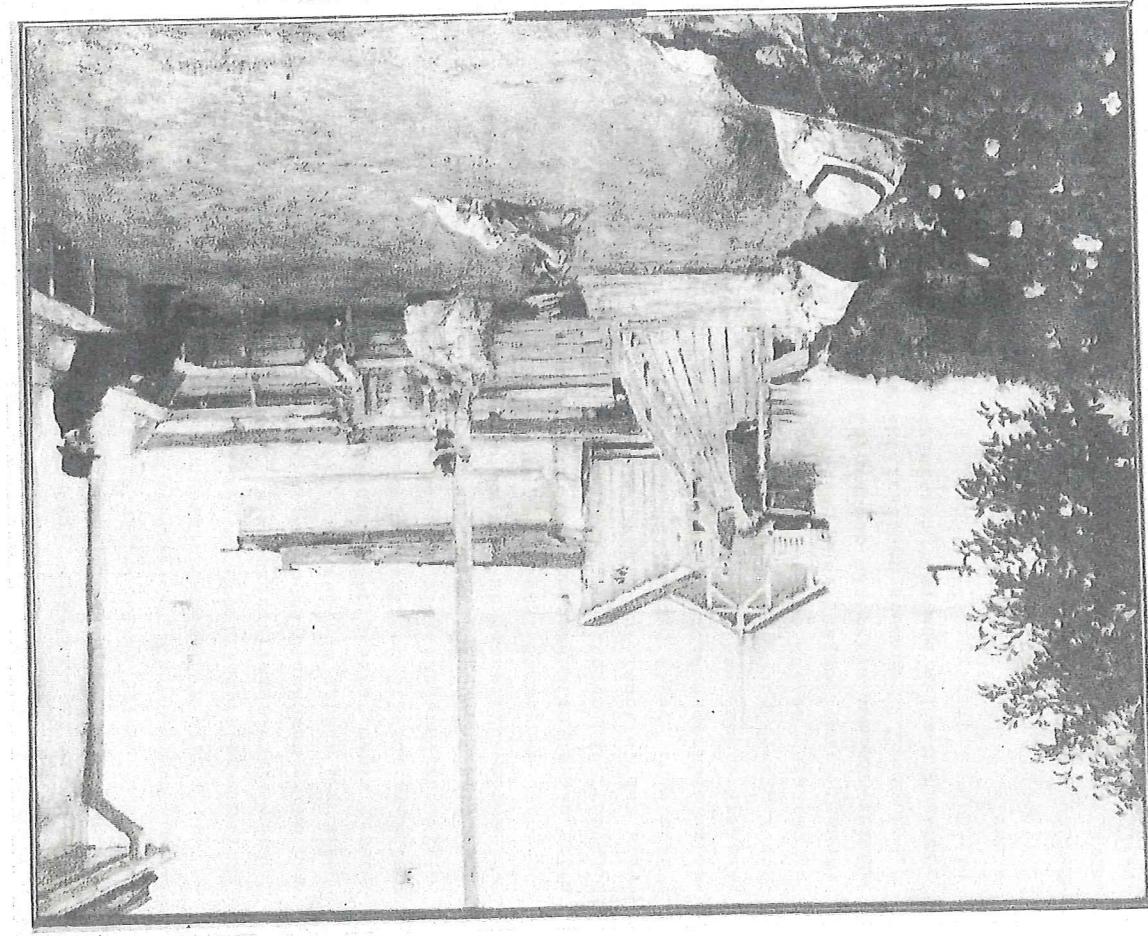
Bilden uttrycker inte endast ett erfaret och klarsynt bedömande av havet, som Romdahl ser det, utan även en vemodig längtan efter ett svunnet liv till sjöss. Aftonstämningen understryker detta liksom även ovannämnda spänning mellan den koncentrerade uppmärksamheten på himmel och hav i fjärran, å ena sidan, och figurernas förening med berget å den andra.

"Bryggan i Åsgårdstrand" av Hans Heyerdahl visar en grusplan invid vattnet. Från denna löper en brygga ut till det vitmålade kallbadhuset, med sin lilla byggnad för omklädningsrum och den inhägnade bassängen. Man blickar därborrort ut över Oslofjorden och ser landet på andra sidan. Till höger i bilden skymtar ytterligare en vitmålad byggnad, måhända varmbadhuset. Runtom grusplanen, inhägnad till vänster av grönska och i fonden av en sittbänk utmed kajkanten, sitter några människor. Till vänster ser man en man och en kvinna i samspråk, i fonden på bänken en kvinna med en pojke bredvid sig och en liten flicka som sitter med sin hund på marken. Till höger en äldre man. Man skymtar några personer ute på bryggan. Kompositionen av bildytan och bildrum är stramt uppbyggd, med de av byggnaderna betingade rätta linjerna som ett slags rätvinkligt skelett. Motivet är i sina huvuddelar sett absolut frontalt: bryggan skjuter ut i vattnat vinkelrätt mot bilden, Strandkanten(kajkanten) löper parallellt med denna. Det finns endast en märkbar diagonal, nämligen överkanten på den soffan där de två förstnämnda personerna sitter. Konstnären har framställt kallbadhuset så att det är svårt att bedöma hur långt ut det ligger från kajkanten. Bänk, brygga och kallbadhus flyter ihop till ett block, en tyngdpunkt i bildens mitt. De två dominerande axlar-na utgörs av en vertikal i bryggan ut till kallbadhuset och en horisontal genom kajräckets överdel.

Koloristiskt domineras de olika vitttonerna i byggnaderna och fjordlandskapskapet i bakgrunden. Förfonden har gröna och mörkgråvioletta toner. Bilden är ett karakteristiskt exempel på atmosfär-måleri, med soldis som betydande effekt, men med en fast komposition.

Målningens färghållning, med den milda, disiga ton som ligger över hela bilden, är kanske dess väsentliga uttrycksmedel. Naturformernas mjukhet har liten plats i kompositionen. Desto mer framhävs brygg- och badhuskomplexets system av linjer och flaggstångens vertikala linje verkar nästan immateriell, lik en överordnad cesur i bilden.

Det är en bestämd skillnad mellan paret i förgrunden och de andra

människorna. För det första är de två i samspråk medan alla andra synes isolerade från varandra. För det andra är de senare i kontakt med, och på sätt och vis ordnade i brygg- och badhuskomplexets "linjenät", medan paret sitter diagonalt och helt skilda från de andra. Barnet som sitter mitt på grusplanen med sin hund utgör dock ett undantag i detta resonemang.

En dominerande effekt hos målningen är dess uttryck av mänsklig isolering och dåsig sommarstämning. Man kan nog se det som att dansigheten givit upphov till isoleringen. Detta uttryck i bilden leder tankarna till George Seurats stora målning "En eftermiddag på La Grande Jatte", tillkommen 1884-86, och alltså helt samtidig med "Bryggan på Åsgårdstrand". Dock råder i den senare bilden inte Seuratmålningens ödslighet och storlagenhet.

"Bryggan i Åsgårdstrand" rymmar inte något av den bofasta befolkningens miljö. Diset skymmer fjärrgrunden och vi ser endast en och annan båt ute på fjorden. Allt är koncentrerat på badinrättningen och dess sommarliv. Vad Heyerdahl visar är ett reservat och denna karaktär är också något typiskt i den europeiska kurortskulturn: föreställningen om den rekreeerande, slutna kurläggningen där vardagslivet ej får störa kurgästernas sinesro och därfor måste utesättas. I konstnärens framställning av ett väsentligt stycke Åsgårdstrand spelar det vitlyssande komplexet ute i vattnet en viktig roll som något centralt i en idealmiljö, inte bara ditsatt som en kolonistiskt raffinerad fond till förgrundens männskoko-gruppering. I jämförelse med Kröyer- och Wilhelmsontålningarna är de avbildade här mer anonyma.

Hur möter de tre konstnärerna sina olika kustmiljöer? För Kröyer är stranden i aftonljus en nära nog mystisk värld, som i en dröm. Hos Wilhelmsen är det fråga om drömmar hos de gamla männen inför det förgångna. I Heyerdahls bild finns inget av de andra bildernas poetiska övertoner. Den är istället sensuell, med sin närmast impressionistiska hållning och sitt förmedlande av en angenäm sommardags värme och stillhet. Dock tillkommer ett uttryck av isolering mellan männskor som Wilhelmsen och Kröyers bilder ej har.

Det är att märka att sistnämnda bild är äldre och hör hemma i en något tidigare fas i 1800-talsmåleriet. Färgen har också ett större egenvärde hos Heyerdahl, även om den spelar nog så stor roll för de andra två målarna.

Havet – det väsentliga elementet i bilder som dessa – har definitivt mycket olika ställning i de studerade målningarna. Hos Heyerdahl är de borttonat till en disig bakgrund, för att den slagna karaktären av trygghet skall förstärkas. I de två övriga målningarna är havet en aktiv del av uttrycket även om det egentligen bara är hos Krøyer som det upptar en väsentlig del av bilden.

Hos Heyerdahl är figurerna väsentligen mindre än de andra två bilderna. De torde inte kunna identifieras, även om paret i vänstra förgrunden synes ha en särställning. Människorna är staffagefigurer och agerar i de ställningar och poser som passar till motivet och uttrycket av värme och dåsighet. Wilhelmssons målning har en porträttkaraktär som inte är så starkt markerad hos Krøyer. De båda kvinnorna i den senares målning förmödar till betrakten den drömska upplevelsen av landskapet och kontaktten med varandra, medan Wilhelmsson visar fram för oss de gamla fiskarnas och skepparnas erfarenhet och visdom efter ett liv på havet i kamp för sin bärning. Solnedgången är givetvis symbolisk i denna bild.

Det står klart att Wilhelmsson ser sina avbildade personer "införn" deras egen miljö, med respekt och förståelse. De är som ett med det klipplandskap de sitter i – en foga insnickrande eller lätsam miljö. Detta förtydligar bilden av bohuslänningsens hårdaslivsvillkor.

Ser man till dynamiken i de tre målningarna finner man en hög grad av stillhet i dem alla; men att Krøyers strandbild har en markerad rörelse genom vattenbrynets diagonal och figurernas vandringsborttående bildrummet. I Heyerdahls och Wilhelmssons bilder rör sig ingen men i den ena finns en spänd uppmarksamhet.

I den andra råder vila, avspändhet, ja dåsighet. Den senare motsättningen är naturlig: de bofastas beroende av naturen (havet) för sitt livsuppehälle mot den rekreativa vilan i den lilla badinrätningsens hägn.

NOTER

1. Hedvall, Anders: Bohuslän i konsten. Sveriges Allm. Konstför. Publ. LXIV, Stockholm 1956, s. 72 ff.
2. Skagens Museum, Katalog (illustrerad) med inledning skriven av Knud Voss. Skagen 1981.
3. Loerges, Margarethe: Marie Krøyer. Porträt af kunstnerens hustru. København 1979.
4. Loerges, Margarethe: a.a.
5. Alfven, Hugo: Tempo furioso. Vandringssår. Stockholm 1948, s. 108 ff.
6. Loerges, Margarethe: a.a., s. 58.
7. Romdahl, Axel: Carl Wilhelmsen. Sveriges Allm. Konstför. Publ. XLII, Stockholm 1938, s. 129.
8. Romdahl, Axel: a.a., s. 128.